

Eindverslag

1. Motie

Op woensdag 12 mei 2021 nam de Tweede Kamer de motie-Kaag/Rutte (35788, nr. 25) aan om mij tot informateur aan te wijzen. De opdracht luidde om:

- “op basis van de bevindingen en het verslag van informateur Tjeenk Willink, de inbreng van partijen, de expertise van departementen, gebruikmakend van bestaande rapporten en adviezen en wat de informateur verder nodig acht, politieke overeenstemming te zoeken voor herstel- of transitiebeleid dat niet los kan worden gezien van een aantal al veel langer bestaande problemen in economie en samenleving;
- mede op basis van het verslag van informateur Tjeenk Willink te inventariseren welke (andere) urgente, grote thema’s met voorrang moeten worden uitgewerkt ten behoeve van een regeerakkoord op hoofdlijnen en hierbij geïdentificeerde doelen en problemen zo precies mogelijk te definiëren en met feiten te staven, met de belemmeringen die aan het bereiken van dat doel of het oplossen van dat probleem in de weg staan;
- na te gaan welke afspraken er bij voorrang gemaakt moeten worden om de democratische rechtsorde te herstellen en te versterken;
- vervolgens te onderzoeken welke partijen bereid zijn om op basis van de door de informateur onderzochte contouren van het te voeren beleid met elkaar de onderhandelingen over een coalitieakkoord te voeren;
- hierover uiterlijk 6 juni 2021 verslag uit te brengen aan de Tweede Kamer”.

Na de stemming over deze motie, die steun kreeg van de fracties van VVD, D66, CDA, PvdA, GL, CU, Volt, SGP en 50PLUS, heeft u mij op dezelfde dag ontvangen. Daarna hebben wij enkele malen contact gehad over de voortgang van de informatie. Ook heb ik u op 18 mei, 8 juni en 15 juni schriftelijk geïnformeerd, naar aanleiding van een door u toegezonden stenografisch verslag van de regeling van werkzaamheden met een vraag van een lid.

2. 17-21 mei: eerste gesprekken

De opdracht in de motie was veelomvattend. Deze had zowel betrekking op de inhoud van het te voeren beleid, zoals opgenomen in de eerste drie onderdelen, als op de vraag welke partijen bereid zijn om op basis van de contouren daarvan met elkaar te onderhandelen over een coalitieakkoord; het vierde deel. De politieke situatie op 12 mei was, ook na het verslag van informateur Tjeenk Willink, complex, mede vanwege de standpunten die partijen over elkaar innamen. Gelet op de breedte van de opdracht in de motie ben ik, na een gesprek met oud-informateur Tjeenk Willink op 14 mei, begonnen met de ontvangst van de voorzitters van alle fracties voor bilaterale gesprekken.

Deze gesprekken, in volgorde van de kleinste fractie naar de grootste fractie, vonden plaats op maandag 17 mei en dinsdag 18 mei. Hierbij heb ik als informateur met alle fractievoorzitters gesproken over de vier onderdelen van mijn opdracht en kennis genomen van hun (schriftelijke) reacties en standpunten. Verslagen van deze gesprekken en de mij aangeboden brieven van de voorzitters van de fracties van D66, CDA, SP, PvdA, GL, PvdD, Volt, Denk en de fractie-Den Haan zijn als bijlagen bij dit verslag gevoegd.

In de gesprekken met de achttien fractievoorzitters zijn alle onderdelen van mijn opdracht aan de orde gekomen. Er bleek mij sprake te zijn van een complexe politieke situatie met verdeeldheid en tegenstellingen over de vraag welke partijen met elkaar de onderhandelingen over een coalitieakkoord moeten en kunnen voeren. Ook over de inhoud en de vraag wat onder herstel- of transitiebeleid wordt verstaan, en wat de andere urgente, grote kwesties moeten zijn, was een gedifferentieerd beeld (zie daartoe de verslagen van de gesprekken). Dit laatste leek mij oplosbaar, aangezien er een breed gedragen wens was om de voortgang van de kabinetsformatie te laten verlopen via een inhoudelijke oriëntatie.

In lijn met deze wens en met mijn opdracht om kennis te nemen van externe expertise, ben ik daarom in deze week ook begonnen met inhoudelijke gesprekken met externen. Op 19 mei heb ik (vertegenwoordigers van) jongeren ontvangen, in aansluiting bij de motie-Segers/Ploumen (35788, nr. 29), en vertegenwoordigers van de cultuursector. Op vrijdag 20 mei heb ik achtereenvolgens gesprekken gevoerd met de voorzitters van de Stichting van de Arbeid, vertegenwoordigers van gemeenten en provincies en met de voorzitter van MKB Nederland samen met vertegenwoordigers van een aantal getroffen sectoren. Deze gesprekken sterkten mij in de noodzaak voor herstel- en nazorgbeleid en gaven nuttige input voor de accenten daarin. Verslagen van deze bijeenkomsten zijn opgenomen bij dit verslag.

Op vrijdagmiddag 20 mei heb ik de voorzitters van de fracties van VVD en D66, M. Rutte en S. Kaag, ontvangen als indieners van de motie die mij aanwees als informateur. Dit gesprek was mede bedoeld om hen nader met elkaar in gesprek te brengen. Ik heb de indrukken van de gesprekken met de 18 fractievoorzitters met hen gedeeld, evenals het eerste inhoudelijke beeld, waarbij ik heb aangegeven dat er gedifferentieerd wordt gedacht over wat onder herstel- of transitiebeleid wordt verstaan en waar de scheidslijn ligt met andere grote, urgente onderwerpen. Tegelijkertijd was er een breed gedragen wens om vanuit de inhoud verder te informeren, waarbij de gesprekken met externen de noodzaak voor herstel- en nazorgbeleid alleen maar verder bevestigden. Vervolgens heb ik mijn voorstel voor een vervolgaanpak geschetst, namelijk om als eerste stap in clusters van partijen het herstel- of transitiebeleid en de andere grote, urgente thema's nader te verkennen. Tot slot heb ik mijn streven gemeld om conform de motie uiterlijk 6 juni een eindverslag op te leveren, maar ik voorzag dat er mogelijk meer tijd nodig zou zijn. De voorzitters van de fracties van VVD en D66 toonden hier begrip voor en konden zich vinden in mijn voorgestelde werkwijze.

3. 26-29 mei: inhoud voorop

Op 26, 27 en 28 mei heb ik in drie clusters van partijen nader over het herstel- en transitiebeleid en de andere grote, urgente thema's gesproken. Ik heb daarbij de clusters ingedeeld op basis van de inhoudelijke inbreng in de gesprekken op 17 en 18 mei waarbij tevens de omvang van de fracties een rol heeft gespeeld. Op deze manier zaten in elk cluster partijen met overeenkomende aandachtspunten over de inhoud van het te voeren beleid. De voorzitter van de PVV-fractie heeft mij naar aanleiding van mijn uitnodiging hiervoor schriftelijk geïnformeerd dat hij niets had toe te voegen aan zijn inbreng in het gesprek op 18 mei en dat hij afzag van deelname aan de bijeenkomst. De bijeenkomsten van de drie clusters verliepen elk open en constructief.

Op 26 mei vond de eerste clusterbijeenkomst plaats met de VVD, D66, CDA, SP, PvdA, GL en CU. De hoofdpunten uit deze bijeenkomst waren:

- het is niet eenvoudig om het korte termijn herstelbeleid te scheiden van het transitiebeleid, en van de overige grote, urgente onderwerpen
- het is belangrijk om gezamenlijke overkoepelende doelen en ambities te formuleren die richting geven aan al het beleid
- een mogelijke route kan zijn om het herstelbeleid te richten op dat wat echt niet kan wachten, want de consensus is dat 2022 geen verloren jaar mag zijn
- daar valt in ieder geval stikstof onder, maar alleen stikstof als herstelbeleid is te mager en bovendien is de oplossing van de stikstofcrisis complex en vraagt het om een integrale benadering
- een volgende stap is daarom om via het formuleren van doelen en hoofdlijnen voor de middellange en lange termijn terug te redeneren wat hiervoor echt nodig en *no regret* is in 2022.

Op 27 mei was de tweede bijeenkomst met FVD, JA21, SGP, fractie-Den Haan en BBB. De hoofdpunten van dit cluster waren:

- onderwerpen voor een herstelbeleid kunnen zijn het onderwijs (inhaalslag, voldoende personeel), jeugdzorg, preventie van een volgende pandemie (voorkoming lockdown), generieke belastingverlaging
- onderwerpen voor transitiebeleid kunnen zijn migratie, een meerjarige aanpak van veiligheid, een nieuwe politiek-bestuurlijke werkwijze (problemen niet alleen financieel maar ook organisatorisch aanpakken, met een lange termijnvisie, inbreng vakmensen, concrete doelen en aandacht voor praktijk en uitvoering; onderzoek moties Tweede Kamer (uitvoering, herhaling, quotum) en schuldverruiming (3000 miljard euro).

Bij de derde bijeenkomst op 28 mei met PvdD, Volt, groep-Van Haga, Denk en Bij1 waren de hoofdpunten:

- herstelbeleid moet bijdragen aan de overkoepelende doelen en helpen om bijv. de klimaatopgave te verwezenlijken
- voorkom dat we nog een keer in deze situatie en corona-maatregelen terecht komen en voorkom nieuwe pandemieën, dus kijk onder meer naar zorg en het vaccinatiebeleid
- het herstelbeleid moet zich daarnaast richten op jongeren, het MKB, de sociaal zwakkeren en de kunst- en cultuursector
- ook de democratische rechtsorde is een belangrijke prioriteit.

Naast de drie bijeenkomsten met clusters van partijen ben ik ook verder gegaan met gesprekken met externen. Op 25 mei heb ik de directeurs van het Centraal Planbureau, het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Planbureau voor de Leefomgeving gezamenlijk ontvangen, alsmede vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties op het gebied van duurzaamheid. Op 27 mei heb ik een gesprek gevoerd met (vertegenwoordigers van) ouderen en op 28 mei met organisaties met expertise over digitale ontwikkelingen. Verslagen van deze bijeenkomsten zijn opgenomen bij dit verslag.

De clusterbijeenkomsten en verdere gesprekken met externen zorgden voor een meer vastomlijnd beeld over de eerste delen van mijn opdracht en het onderscheid tussen herstel- en nazorgbeleid, transities en de andere grote, overkoepelende doelen.

Tijdens mijn persconferentie op 28 mei heb ik daarom aangekondigd dat ik verdere verdiepende gesprekken ging voeren waarbij ik nu ook het vierde deel van mijn opdracht nader ging bezien.

4. 31 mei-4 juni: verdere verdiepende gesprekken

Op maandag 31 mei ben ik begonnen met het bijpraten van de voorzitters van de fracties van VVD en D66 als indieners van de motie. Dit betrof de uitkomsten van de clusters en het feit dat het tijd werd te kijken naar welke partijen op inhoudelijke gronden zouden kunnen samenwerken. Daarmee heb ik ook beoogd de beide winnaars van de verkiezingen bij dit proces te betrekken. In de rest van de week heb ik verdere verdiepende gesprekken gevoerd over het herstel-en nazorgbeleid, de transities en de andere urgente, grote thema's met verschillende combinaties van partijen die de motie tot mijn aanwijzing als informateur steunden. In deze gesprekken ben ik ook meer expliciet ingegaan op het derde deel van mijn opdracht inzake de democratische rechtsorde. Bij de verdiepende gesprekken heb ik, mede in het licht van het vierde deel van mijn opdracht, vooral aandacht gegeven aan de voorzitters van de zes fracties die op basis van de gesprekken op 17 en 18 mei bereid leken tot deelname aan een kabinet waaraan ook een of meer van deze andere zes fracties deelnemen, al dan niet onder voorwaarden. Daarbij heb ik bewust diverse combinaties van partijen uitgenodigd.

Op dinsdag 1 juni sprak ik daarom achtereenvolgens met de voorzitters van de fracties van D66 en CDA, de voorzitters van de fracties van D66, PvdA en GL en de voorzitters van de fracties van VVD en D66. Woensdag 2 juni heb ik eerst een gesprek gevoerd met de voorzitters van de fracties van VVD, CDA en CU en vervolgens met de voorzitters van de fracties van VVD, PvdA en GL. Op donderdag 3 juni heb ik afzonderlijke gesprekken gevoerd met, achtereenvolgens, de voorzitters van de fracties van de PvdA, CU, GL en D66.

Vrijdag 4 juni ontving ik tenslotte de voorzitters van de fracties van VVD en D66 als indieners van de motie. Op basis van de gesprekken konden we concluderen dat er op inhoudelijke gronden mogelijkheden tot samenwerking waren, maar dat deze samenwerking om andere redenen werd bemoeilijkt. Ik heb de voorzitters van de fracties van de VVD en D66 daar deelgenoot van gemaakt. Zij stemden in met mijn voornemen u schriftelijk te informeren over het feit dat mijn werkzaamheden meer tijd vragen dan voorzien in de motie die zij hebben ingediend.

5. 7-11 juni: vervolg verdiepende gesprekken

In de tweede week van juni ben ik verder gegaan met de verdiepende gesprekken met de voorzitters van de fracties van VVD, D66, CDA, PvdA, GL en CU, waarbij expliciet aan de orde is gekomen welke partijen bereid zijn *met elkaar* de onderhandelingen over een coalitieakkoord te voeren.

Op maandag 7 juni heb ik daarom de voorzitters van de fracties van VVD, CDA en D66 gezamenlijk ontvangen. Op dinsdag 8 juni sprak ik eerst de voorzitter van de CDA-fractie en vervolgens de voorzitter van de D66-fractie. Op woensdag 9 juni sprak ik eerst de voorzitter van de VVD fractie en daarna de voorzitter van de Volt-fractie en de voorzitter van de SGP-fractie. Op donderdag 10 juni ontving ik de voorzitter van de fractie-Den Haan.

Aan de voorzitters van de fracties van Volt, SGP en Den Haan heb ik de stand van zaken met betrekking tot mijn inhoudelijke opdracht voorgelegd; dit vanwege het feit dat zij ook de motie met mijn opdracht hebben ondersteund. Deze inhoudelijke voortgang is ook steeds aan de orde geweest bij de andere zes partijen.

Op donderdag 10 juni heb ik ook de voorzitters van de fracties van CDA en GL samen ontvangen, gevolgd door de voorzitters van de fracties van D66 en CU en de voorzitters van de fracties van VVD en PvdA. Daarmee heb ik de voorzitters van de fracties ontvangen in combinaties waarvan ik hoopte de verschillen te overbruggen. Op vrijdag 11 juni ontving ik eerst de voorzitter van de VVD-fractie afzonderlijk en vervolgens voerde ik een gesprek met hem en de voorzitter van de D66-fractie samen.

Om het derde deel van mijn opdracht goed te kunnen afronden, heb ik op 11 juni vertegenwoordigers van enkele uitvoeringsorganisaties van de rijksoverheid ontvangen die mij inzicht en informatie hebben verschaft voor mijn opdracht met betrekking tot het herstel en de versterking van de democratische rechtsorde.

Op 11 juni heb ik ook telefonisch een gesprek gevoerd met Zijne Majesteit de Koning.

6. 14-18 juni: voorbereiding vervolgfase

Op basis van de verdiepende gesprekken leek het mij verstandig om met de overgebleven partijen te bespreken hoe de voortgang van de formatie vorm gegeven zou moeten worden. Dit mede gegeven het feit dat er nog geen volledig zicht was op het vierde deel van mijn opdracht. Hierbij was het wel helder uit welke partijen mogelijke onderhandelingen over een coalitieakkoord zouden kunnen worden gestart, te weten VVD, D66, CDA, PvdA, GL en CU, maar niet in welke samenstelling.

Maandag 14 juni heb ik de voorzitters van de fracties van het CDA en de CU ontvangen, gevolgd door de voorzitters van de fracties van het CDA en de PvdA en de voorzitters van de fracties van de PvdA en GL. Dinsdag 15 juni ontving ik de voorzitters van de fracties van de VVD en het CDA, vervolgens de voorzitters van de fracties van D66 en CDA en, tot slot, de voorzitters van de fracties van de VVD en D66. Donderdag 16 juni ontving ik de voorzitter van de VVD-fractie, vervolgens de voorzitter van de D66-fractie en tot slot de voorzitters van de fracties van VVD en GL gezamenlijk. Deze gesprekken hadden mede tot doel om mogelijke beeldvorming over elkaar te verhelderen.

De standpunten van deze zes fractievoorzitters bleven ten aanzien van de vraag welke partijen met elkaar de onderhandelingen over een coalitieakkoord wilden voeren evenwel ongewijzigd. Hiervoor verwijs ik naar het overzicht van de standpunten van de partijen onder 8b.

Tegen deze achtergrond, namelijk een behoorlijke mate van inhoudelijke overeenstemming over de contouren van het te voeren beleid, maar geen zicht op een volledig antwoord op het vierde deel van mijn opdracht, heb ik de voorzitters van de fracties van VVD, D66, CDA, PvdA, GL en CU tezamen uitgenodigd voor een bijeenkomst op 18 juni.

Met hen heb ik het vervolg van de uitvoering van mijn opdracht besproken. Ik heb de voorzitters van de fracties daarbij duidelijk gemaakt dat ik op basis van de inhoud mogelijkheden zag tot onderhandelingen over een coalitieakkoord met verschillende combinaties uit de zes partijen die tezamen een meerderheid vormen, maar dat deze combinaties elk op een blokkade stuiten bij een of

meerdere van de zes partijen. Daardoor was een impasse ontstaan. Ik heb de voorzitters van de zes fracties daarom gevraagd het weekend van 19 en 20 juni te reflecteren om zo hopelijk tot een doorbraak te kunnen komen, of, als deze doorbraak niet mogelijk bleek, met een voorstel te komen voor het vervolg van de informatie, waarbij dat voorstel op een meerderheid moest kunnen rekenen. Daarbij heb ik twee voorstellen gedaan: i) een volgende fase waarbij een of meerdere urgente thema's nader uitgediept worden met alle zes partijen, teneinde zo vanuit de inhoud meer zicht te krijgen op elkaars inhoudelijke standpunten, ii) een volgende fase waarin een proeve van een regeerakkoord wordt opgesteld. Daarbij heb ik als suggestie genoemd om dit te laten doen door de twee grootste partijen en winnaars van de verkiezingen, de voorzitters van de fracties van VVD en D66. Er zijn ook twee andere varianten genoemd, te weten: de voorzitters van de fracties van VVD, D66 en CDA gezamenlijk en de fractievoorzitter van de VVD afzonderlijk. Tenslotte heb ik aangegeven dat partijen uiteraard ook nog andere suggesties voor een vervolg konden doen, zolang deze op een meerderheid kunnen rekenen.

7. 21 juni-22 juni

Maandag 21 juni heb ik deze zes fractievoorzitters achtereenvolgens elk afzonderlijk gesproken. Ik heb met hen geconstateerd dat zij thans ondanks veelvuldig onderling overleg niet tot een doorbraak op een meerderheidscoalitie zijn gekomen. Wel heb ik geconstateerd dat er geen blokkades worden opgeworpen voor één van de voorstellen, die ik op 18 juni gedaan heb, te weten een vervolgstap door de fractievoorzitters van VVD en D66. Tevens heb ik in de zes gesprekken telkens de opzet van mijn eindverslag, met bijlagen, mondeling toegelicht en de posities van de partijen gemarkeerd, zoals hieronder in 8b verwoord.

8. Bevindingen

a. Eerste drie delen van de opdracht

Op basis van de hiervoor genoemde ontvangsten en gesprekken over het inhoudelijke deel van mijn opdracht zijn de contouren van het te voeren beleid tot ontwikkeling gekomen. Deze contouren heb ik verwerkt in twee documenten waarvan een met vier bijlagen, die bij dit verslag zijn opgenomen. Deze documenten bevatten de in mijn opdracht opgenomen onderwerpen herstel- en transitiebeleid, andere grote en urgente onderwerpen en het herstel en de versterking van de democratische rechtsorde.

Daarbij zou ik u willen aanbevelen:

- Onderdeel 1 van het document "Herstelbeleid, transitiebeleid en de andere urgente, grote thema's" te benutten als mogelijke agenda voor verdere bespreking in de formatie;
- Onderdeel 2 van het document "Herstelbeleid, transitiebeleid en de andere urgente, grote thema's" inzake de concrete maatregelen voor het herstel- en nazorgbeleid en voor achterstallig onderhoud op korte termijn te benutten voor verdere uitwerking bij het beleid;
- De urgente uitdagingen in onderdeel 3 van het document "Herstelbeleid, transitiebeleid en de andere urgente, grote thema's" te zien als aanbeveling aan uw Kamer dan wel aan de formerende partijen;

- De agenda voor het herstel en de versterking van de democratische rechtsorde te benutten voor verdere uitwerking in de formatie en door het instellen van een werkgroep van de Kamer met een brede, monitorende rol

b. Vierde deel van de opdracht

Tijdens de hiervoor genoemde reeks van gesprekken is ook het vierde deel van mijn opdracht aan de orde gekomen, namelijk te onderzoeken welke partijen bereid zijn om op basis van de door de informateur onderzochte contouren van het te voeren beleid met elkaar de onderhandelingen over een coalitieakkoord te voeren. Hieronder volgt een overzicht van de standpunten die de voorzitters van de fracties hebben hierover hebben ingenomen.

Overzicht:

1. Op basis van de nieuwe samenstelling van de Tweede Kamer, het verslag van informateur Tjeenk Willink, en de gesprekken met de voorzitters van alle fracties in de Tweede Kamer, moet eerst worden vastgesteld dat er geen coalities zijn te vormen die in de Tweede Kamer berusten op een meerderheid en uit minder dan vier partijen bestaan.
2. Uit de gesprekken die ik vanaf 17 mei heb gevoerd, is gebleken dat de in het verslag van informateur Tjeenk Willink opgenomen uitsluitingen van samenwerking met de fracties van PVV, FVD en JA21 en met de demissionair minister-president ongewijzigd zijn gebleven. Ook het standpunt van de PVV-fractie dat nieuwe verkiezingen moeten worden uitgeschreven is ongewijzigd. Daarnaast achtten de voorzitters van de fracties van Volt, SGP, Denk, Den Haan, BBB en Bij1 deelname van hun fractie aan een kabinet om verschillende redenen niet aan de orde. De meeste fractievoorzitters zijn in de gesprekken uitgegaan van een meerderheidskabinet en gingen ervan uit dat de informatie zich eerst zou richten op een combinatie waarvan zowel VVD als D66 deel uitmaken. De voorzitters van enkele fracties achtten onder omstandigheden een minderheidskabinet mogelijk.
3. Gelet op het voorgaande zijn de enige partijen die gezamenlijk in staat en bereid zijn om onderhandelingen over een coalitieakkoord met elkaar te voeren, zonder elkaar hiervan bij voorbaat geheel uit te sluiten: VVD, D66, CDA, PvdA, GL en CU.
4. De voorzitters van deze zes fracties hebben deze bereidheid echter voorzien van een aantal voorwaarden:
  - De voorzitter van de CU fractie merkt op dat op het moment dat andere meerderheidscombinaties expliciet uitgesloten zullen zijn, de CU bereid is deel te nemen aan onderhandelingen met andere partijen over een coalitieakkoord, indien gewenst en indien voor een meerderheid getalsmatig nodig. De voorzitter van de CU-fractie heeft een voorkeur voor een meerderheidskabinet maar is, zo nodig, bereid een minderheidskabinet constructief tegemoet te treden.
  - De voorzitter van GL wenst alleen gezamenlijk met de fractie van de PvdA deel te nemen aan een zo progressief mogelijke coalitie met breed maatschappelijk en politiek draagvlak. Voor hem is een meerderheid in beide Kamers daarom belangrijk.

- De voorzitter van de fractie van de PvdA wenst alleen gezamenlijk met de fractie van GL deel te nemen aan een zo progressief mogelijke coalitie met breed maatschappelijk en politiek draagvlak. Dit betekent voor haar dat een meerderheid in beide Kamers nodig is.
- De voorzitter van de CDA-fractie acht het mogelijk dat de CDA-fractie onderdeel wordt van de oppositie maar toonde zich ook bereid tot deelname aan onderhandelingen over een coalitie. Hierbij heeft de voorzitter van de CDA-fractie aangetekend dat hij, zonder thans te kiezen voor of tegen deelname aan een kabinet, bereid is tot onderhandelingen met de fracties van VVD en D66, waarbij hij tevens bereid is tot onderhandelingen met een vierde fractie, te weten, in volgorde van grootte, de fracties van de PvdA, GL, CU, Volt, JA21 en de SGP. De voorzitter van de fractie van het CDA is niet bereid deze onderhandelingen te voeren met de fracties van PvdA en GL gezamenlijk. Mochten al deze meerderheidsvarianten op niets uitlopen, dan is de voorzitter van de CDA-fractie, zo nodig, bereid tot onderhandelingen over een coalitieakkoord in een minderheidskabinet met de fracties van VVD en D66.
- De voorzitter van de fractie van D66 heeft aangegeven een zo stabiel en progressief mogelijk kabinet te willen dat kan rekenen op een breed draagvlak. Zij is bereid tot het voeren van onderhandelingen over een coalitieakkoord met de fracties van VVD, CDA, PvdA en GL of een combinatie daarvan die kan rekenen op een meerderheid in de Tweede Kamer. Met het oog op de stabiliteit acht zij een meerderheid in de Eerste Kamer wenselijk. Zij ziet onderhandelingen met de CU-fractie op dit moment niet als wenselijk gezien de fors uiteenlopende standpunten met betrekking tot medische ethiek, emancipatie en individuele vrijheden. Zij sluit de fractie van Ja21 uit vanwege onverenigbare standpunten tussen de twee partijen op het gebied van Europa, klimaat en migratie. De voorzitter van de D66-fractie acht het, gelet op de wenselijke stabiliteit en het gewenste brede draagvlak, niet wenselijk en niet verstandig om te koersen op een minderheidskabinet.
- De voorzitter van de VVD-fractie wenst dat de CDA-fractie deelneemt aan de onderhandelingen en acht deelname van de D66-fractie logisch gelet op de verkiezingsuitslag. De voorzitter van de VVD-fractie is niet bereid onderhandelingen over een coalitieakkoord te voeren met de fracties van PvdA en GL gezamenlijk, maar, zo nodig, wel met een van deze beide fracties afzonderlijk. Hij is bereid tot onderhandelingen met de fracties van D66 en CDA en een vierde fractie, met name, in volgorde, met de CU, dan wel met de PvdA of GL. Hij is ook bereid tot onderhandelingen met, in volgorde van grootte, de fracties van Volt, JA21 en de SGP. De voorzitter van de VVD-fractie heeft een sterke voorkeur voor een meerderheidskabinet, maar sluit een minderheidskabinet niet uit.

Conclusie

In deze omstandigheden is het op basis van de inbreng van de fractievoorzitters van VVD, D66, CDA, PvdA, GL en CU niet mogelijk om thans volledig uitsluitel te geven over het vierde deel van mijn opdracht. Het is wel helder welke partijen bereidheid hebben getoond tot een coalitie te komen zonder elkaar bij voorbaat uit te sluiten. Het is echter nog niet mogelijk antwoord te geven op de vraag in welke combinatie deze partijen bereid zijn om met elkaar de onderhandelingen over een coalitieakkoord te gaan voeren.

De thans ontstane feitelijke situatie kan geen eindpunt zijn in de complexe politieke verhoudingen die zijn ontstaan. Het is daarom van belang dat de twee grootste partijen, beide winnaars van de verkiezingen, verantwoordelijkheid nemen voor het vervolg van het proces en er door hen een stap wordt gezet om te komen tot een meerderheidscoalitie. Daarbij heb ik gezocht naar een voorstel waarop geen blokkades liggen bij de andere van de zes partijen.

Advies

Op basis hiervan adviseer ik u de fractievoorzitters van de VVD en D66, onder begeleiding van een door de Kamer aan te wijzen informateur, te verzoeken uiterlijk binnen enkele weken een document op hoofdlijnen te schrijven, daarmee alsnog de partijen aan te sluiten die nodig zijn voor een meerderheidsvariant, zodat half augustus coalitie onderhandelingen met deze partijen kunnen worden gevoerd.

Met de aanbidding van dit verslag met bijlagen beschouw ik mijn werkzaamheden als informateur in deze fase als beëindigd. Ik dank u en de fractievoorzitters voor het in mij gestelde vertrouwen. Gaarne ben ik bereid het debat over dit verslag bij te wonen en de leden van de Tweede Kamer dan desgevraagd inlichtingen te verstrekken.

M.I. Hamer

Herstelbeleid, transitiebeleid en de andere urgente, grote thema's

Inleiding

De inhoudelijke opdracht aan de informateur bestaat uit drie delen:

- i) politieke overeenstemming te zoeken voor herstel- of transitiebeleid dat niet los kan worden gezien van een aantal al veel langer bestaande problemen in economie en samenleving;
- ii) inventariseren welke (andere) urgente, grote thema's met voorrang moeten worden uitgewerkt ten behoeve van een regeerakkoord op hoofdlijnen
- iii) na te gaan welke afspraken er bij voorrang gemaakt moeten worden om de democratische rechtsorde te herstellen en te versterken

Uit de verschillende gesprekken met de fractievoorzitters komt een duidelijke wens naar voren om bij de uitvoering van deze opdracht te beginnen met het formuleren van gezamenlijke, overkoepelende ambities en doelen voor onze samenleving en economie. Deze ambities vormen het lange termijn perspectief en daarmee de hoofdrichtingen van het transitiebeleid en van de andere grote thema's.

Vanuit deze overkoepelende ambities kan vervolgens worden terug geredeneerd naar concrete, noodzakelijke maatregelen voor de korte termijn en naar het herstelbeleid. Op deze manier wordt gegarandeerd dat ook korte termijn maatregelen in dienst staan van het bereiken van de gezamenlijke ambities en overkoepelende doelen.

Een tweede rode draad uit de gesprekken is dat het herstel- en transitiebeleid bij voorkeur vloeiend in elkaar overlopen. Over het algemeen wordt herstelbeleid daarbij gezien als herstel en nazorg voor de korte termijn, gericht op het weer gezond en weerbaar maken van onze samenleving en economie na de Corona crisis. Transitiebeleid is dan beleid dat zich richt op de langere termijn en op meer structurele maatregelen. Ook voor de andere grote thema's geldt dat het om langere termijn, structurele maatregelen gaat.

Tussen het korte termijn herstelbeleid en de langere termijn maatregelen zit een derde categorie van urgente, vaak complexe, uitdagingen, zoals de stikstofcrisis, ook in relatie tot de bouwopgave, de hervorming van het toeslagen stelsel en de onevenwichtigheden in de arbeidsmarkt, waar de consensus onder de meeste fractievoorzitters is dat er geen tijd te verliezen is, maar waar oplossingen complex(er) en vaak samenhangend met andere domeinen zijn. Korte termijn concrete maatregelen, hoe wenselijk ook, lijken daarom niet haalbaar, of in ieder geval niet voldoende. Dit geldt ook voor een blijvende aanpak van de pandemie, waarbij het hoofdaccent langzaam verschuift naar de preventieve kant van het gezondheidsbeleid.

Voor de meerderheid van de partijen is het beleid daarom in drie onderdelen onder te verdelen:

- i) Transitiebeleid en de andere grote thema's, die zich op de middellange en lange termijn richten en onderdeel zijn van de formatie, en dus van het regeerakkoord. Hiervoor bieden de gezamenlijke overkoepelende ambities de hoofdrichting.
- ii) Herstel- en nazorgbeleid, gericht op het korte termijn herstel en het vergroten van de weerbaarheid van onze samenleving en onze economie uit de Corona crisis. Hier valt ook

achterstallig onderhoud onder en andere korte termijn maatregelen waar door de Corona crisis geen prioriteit aan kon worden gegeven, maar die nu met spoed moeten worden opgepakt.

- iii) Urgente uitdagingen waar geen tijd te verliezen is, maar die vanwege hun complexiteit en/of samenhang met andere domeinen nader overleg vragen.

Het herstellen en versterken van de democratische rechtsorde wordt als een integraal onderdeel gezien binnen deze categorieën. Veel fractievoorzitters zien het respecteren van de democratische rechtsorde als een randvoorwaarde voor het beleid. Zie het document "De democratische rechtsorde. Een agenda voor afspraken ten behoeve van herstel en versterking van de democratische rechtsorde" voor dit deel van de opdracht aan de informateur.

In het bijgevoegde stroomschema zijn de onderlinge relaties tussen de verschillende onderdelen van de opdracht aan de informateur illustratief weergegeven.

In het navolgende worden in onderdeel 1 de overkoepelende gemeenschappelijke ambities en doelen toegelicht die tezamen richting geven aan het transitiebeleid en aan de andere grote onderwerpen, zoals deze naar voren komen uit gesprekken met de partijen, de planbureaus en de externe deskundigen. Vervolgens wordt aan de hand van deze overkoepelende doelen in onderdeel 2 terug geredeneerd naar de korte termijn om zo tot concrete voorstellen te komen voor het herstel- en nazorg beleid, inclusief de aanpak van achterstallig onderhoud. In onderdeel 3 tenslotte worden aanbevelingen gedaan om een aantal urgente, complexe uitdagingen zo snel mogelijk op te pakken, afhankelijk van de snelheid van de formatie door de formerende partijen of door het demissionaire kabinet.

Onderdeel 1:

De zeven overkoepelende gemeenschappelijke ambities en doelen:

transitiebeleid en de overige grote onderwerpen

Dit onderdeel kan gezien worden als een eerste aanzet voor een agenda voor formerende partijen bij het opstellen van een regeerakkoord. Per ambitie wordt een aangegeven wat de opgave en de te bereiken doelen zijn en welke onderwerpen daarbij passen in een (niet limitatieve) agenda.

Transitiebeleid

Op basis van de door de informateur gevoerde gesprekken met de fractievoorzitters, de planburea's en de externen, alsmede de verkregen input via rapporten, adviezen en brieven kunnen drie transities worden onderscheiden, die tezamen uiting geven aan de gewenste richting voor de Nederlandse samenleving en economie.

1. Kansenrijke en inclusieve samenleving

Opgave en doelen

De Corona crisis heeft het vergrootglas gelegd op een aantal fundamentele onevenwichtigheden in de Nederlandse samenleving: de kansenongelijkheid in het onderwijs, de tegenstellingen op de arbeidsmarkt en de groeiende ongelijkheid. Nederland is een welvarend en sociaal land, waarin iedereen gelijke kansen verdient, waarin iedere burger kan en mag meedoen en waarin mensen zich kunnen ontplooien, in zowel het economische, het sociale als het culturele leven. Tijdens de coronacrisis is zichtbaar geworden hoezeer economie, gezondheid en het sociale en mentale welzijn van elkaar afhangen en op elkaar inspelen. Corona begon als een gezondheids crisis, werd al snel ook een economische crisis en tastte vervolgens - en daardoor - ook het mentale en sociale welzijn aan van (groepen) burgers. Nu pandemie onder controle lijkt en de economie zich aan het herstellen is, is het van belang de aandacht voor het mentale welzijn en de ontwikkelingskansen voor iedereen scherp in het oog te houden. Het zou voor je onderwijs, ontplooiing of kansen op de arbeidsmarkt niet uit moeten maken in welke wijk je woont, of wat je achternaam of achtergrond is. De realiteit is dat dat nu te vaak wel uitmaakt. Dat was al zo voor corona en die kloof is alleen meer verder gegroeid.

Kansengelijkheid is in ieders belang. Kinderen van ouders met een lagere sociaaleconomische positie blijken kwetsbaarder te zijn – bijvoorbeeld als het gaat om hun gezondheid en gedurende hun schoolloopbaan - en hebben minder kansen en ruimte om hun talenten te ontwikkelen, op cognitief, maar ook op sociaal, sportief, creatief en emotioneel vlak. Dat maakt dat zij met een minder gunstige uitgangspositie de samenleving en arbeidsmarkt betreden en zelf ook meer kans hebben om in een sociaaleconomische lagere positie terecht te komen. Zo werken de gevolgen van kansenongelijkheid op individueel niveau breder door in onze samenleving (school, werk, gezondheid, wonen).

Het onderwijs kan een sleutelrol vervullen om de kansenongelijkheid te verminderen, maar doet dat nu onvoldoende. De Inspectie van het Onderwijs constateert al een aantal jaar dat kinderen van ouders met een lager inkomen en minder diploma's lang niet altijd in staat worden gesteld het

niveau te bereiken dat zij cognitief aankunnen. De coronacrisis heeft deze ongelijkheid alleen maar verder vergroot.

Naast onderwijs is een goed sociaal netwerk van groot belang voor kansengelijkheid. De sociaaleconomische achtergrond en de buurt waarin je woont spelen een rol bij het opbouwen van een netwerk; met een beperkt netwerk is het vervolgens lastiger een stageplaats of baan te vinden en zo ontstaat een zelfversterkend effect, want zonder stage of baan wordt het verstevigen van een netwerk verder bemoeilijkt.

De onevenwichtigheden op de arbeidsmarkt verdiepen de ongelijkheid verder: kwetsbare groepen hebben vaker flexibele contractvormen (uitzendarbeid, oproepcontracten, tijdelijke contracten, ZZP) en daardoor minder werk- en inkomenszekerheid. In de coronacrisis bleek dat juist deze contractvormen als eerste werden beëindigd, en de reeds minder goede sociaaleconomische positie van deze groep burgers verder verslechterde.

Tijdens de coronacrisis is extra zichtbaar geworden hoe belangrijk recreatie, cultuurbeleving en sport en beweging zijn. Zij vormen als het ware het bindweefsel van de samenleving, niet alleen in sociaal en mentaal opzicht, maar ook economisch is er vaak een keten aan bedrijvigheid om deze sectoren heen.

Het SCP onderscheidt binnen de inclusieve samenleving vijf verschillende maatschappelijke opgaven. Een maatschappelijke opgave betekent daarbij volgens het SCP niet alleen een opgave voor politiek of overheid, maar ook voor bedrijfsleven én burgers. Deze opgaven bestonden al en zijn door de coronacrisis verscherpt. Het is daarom zaak korte termijn herstel te koppelen aan interventies op de lange termijn, en daarbij een breed welvaartspectief te hanteren. Concreet onderscheidt het SCP: i) samenleven in verscheidenheid, ii) zinvol en volwaardig meedoen aan de arbeidsmarkt, iii) zinvol en volwaardig meedoen aan onderwijs en ontwikkeling, iv) zorg voor kwetsbaren in het sociaal domein en v) zorg dat burgers zich gehoord voelen, vertrouwen hebben in elkaar en in de overheid (deze laatste opgave valt ook onder de agenda voor het herstellen en versterken van de democratische rechtsorde). Zie de bijlage "Notitie inclusieve samenleving t.a.v. informateur M. Hamer".

Het verminderen van de kansenongelijkheid en de onevenwichtigheden in de Nederlandse samenleving moeten dan ook prioriteit zijn voor een nieuw kabinet. Daarvoor is een sterke publieke sector nodig, ook op provinciaal en gemeentelijk niveau. Dat betekent niet dat de overheid overal voor verantwoordelijk is, of dat Nederland naast een inclusieve en kansenrijke samenleving een risico vrije samenleving is. Zeker niet alle onzekerheden zijn weg te nemen. Als burger heb je ook - binnen je eigen kunnen - een eigen verantwoordelijkheid voor je ontwikkeling en welbevinden, waarbij je de normen en waarden van de Nederlandse samenleving respecteert.

Agenda

Concrete onderwerpen die door de fractievoorzitters onder dit thema naar voren zijn gebracht, zijn onder meer: i) verkleinen kansenongelijkheid onderwijs, met aandacht voor vroeg- en voorschoolse educatie ii) verkleinen onevenwichtigheden arbeidsmarkt: flexibele vormen van arbeid verkleinen, vaste contractvorm aantrekkelijker maken voor werkgevers, voorkomen concurrentie op arbeidsvoorwaarden, echte zelfstandigen moeten kunnen blijven ondernemen, iii) om- en

bijscholing, van werk-naar-werk trajecten en leven lang leren, ook voor jongeren (stages, leerplekken), iv) aanpak armoede en schulden, v) aandacht voor kwetsbare groepen: minder geschoolden, mensen met een migratie achtergrond, mensen met een arbeidsbeperking, vi) aandacht voor positie middenklasse, vii) hervorming belasting- en toeslagenstelsel, viii) integratie en burgerschap.

2. Duurzame economie met versterking verdienvermogen

Opgave en doelen

De Corona crisis heeft onze economie hard geraakt, maar biedt ook kansen voor een duurzaam herstel uit de crisis. Een duurzaam herstel is noodzakelijk om aan de eisen van de klimaatwet, de Europese Green Deal en het Urgenda-vonnis te voldoen. In de zomer van 2021 wordt helder welke aanscherping van het Nederlandse klimaatbeleid noodzakelijk is door de EU Green Deal. Daarbij moet Nederland zelf ook keuzes maken. De studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal (Commissie van Geest) heeft in haar eindrapportage in januari 2021 inzichtelijk gemaakt welke politieke keuzes denkbaar zijn door het uitwerken van drie illustratieve varianten. Elk van deze varianten biedt kansen en risico's voor Nederland ten aanzien van de kosten, economische effecten en risico's op korte en lange termijn, de uitvoerbaarheid, weglekeffecten en de maatschappelijke acceptatie van het klimaatbeleid.¹

Naast een aanvullende klimaatopgave vraagt ook de stikstofcrisis om extra inspanningen. Op 19 maart jl. heeft het demissionaire kabinet een aantal verkenningen gepubliceerd die het nieuwe kabinet handvatten bieden om ook op de langere termijn invulling te geven aan de stikstofopgave.² Deze verkenningen gaan onder meer in op de mogelijke lange termijndoelstellingen en geven daarbij verschillende transitiepaden aan, met aandacht voor de onderlinge samenhang met andere maatschappelijke vraagstukken zoals de klimaatproblematiek, de opgaven voor gezondheid, lucht- en waterkwaliteit, toekomstperspectief voor de landbouw, landschap en een productief en duurzaam economisch verdienvermogen met ruimte voor woningbouw en infrastructuur. Ten aanzien van het instrumentarium is een belangrijk discussiepunt de mate van vrijwilligheid bij de noodzakelijke aanpassingen in de landbouw en de taak- en verantwoordelijkheidsverdeling tussen de bestuurslagen; m.n. tussen Rijk en provincies.

Verduurzaming kan niet los gezien worden van het toekomstige verdienvermogen van Nederland. Verduurzaming moet haalbaar en betaalbaar zijn voor burgers en bedrijven, zowel voor de grote industrie als voor het MKB. Het verdienvermogen van ons bedrijfsleven moet overeind blijven; ook ten behoeve van de toekomstige generaties. Alleen dan blijft draagvlak voor het beleid behouden. Daarbij zijn onderzoek en innovatie de belangrijkste 'drivers' om additionele groei voor onze economie te genereren en tegelijkertijd de maatschappelijke uitdagingen (transities) te adresseren.³

Een voortvarend beleid gericht op verduurzaming biedt ook kansen om ons verdienvermogen te versterken. De opgaven in het dichtbevolkte Nederland zijn soms groter dan elders, maar ook in

¹ Zie "Bestemming Parijs: wegwijzer voor klimaatkeuzes 2030, 2050", eindrapportage studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal januari 2021

² Zie <https://www.aanpakstikstof.nl/actueel/nieuws/2021/03/19/verkenningen-voor-stikstofopgave-voor-de-langere-termijn>

³ Zie SER Denktank Coronacrisis "Perspectief op herstel", p23.

andere landen zijn vergelijkbare transitie noodzakelijk. Een gericht innovatie en transitiebeleid kan de concurrentiepositie van Nederland daarom op langere termijn ook versterken middels o.a. een duurzaam industriebeleid en het stimuleren van innovatie.

Agenda

Onderwerpen die onder deze transitie vallen zijn daarom onder meer: i) invulling aanvullende klimaatopgave, ii) invulling stikstof opgave, iii) circulaire economie, iii) duurzaam MKB beleid, iv) duurzaam industriebeleid, v) stimuleren innovatie, vi) onderzoek en ontwikkeling, vii) Groeifonds, viii) Invest-NL, ix) *Recovery and Resilience Fund*

3. *Digitalisering en innovatie*

Opgave en doelen

Digitalisering en innovatie spelen een steeds grotere rol in ons dagelijks leven. Deze ontwikkeling is door de Corona crisis, en het daardoor voor velen verplicht thuiswerken en werken op afstand, alleen maar versneld. Dit brengt kansen met zich mee, maar ook uitdagingen. Technologische innovaties zoals robotisering, kunstmatige intelligentie (AI) en andere digitale toepassingen kunnen voor extra welvaarts-groei zorgen en bieden in potentie grote kansen voor productiviteitswinst en kwaliteitsverbetering, waaronder betere dienstverlening. De potentie van digitale technologie kan echter alleen benut worden als de kwaliteit en snelheid van digitale verbindingen voldoende is, mensen over de juiste digitale vaardigheden beschikken en innovatie voor met name *start-ups* en *scale-ups* voldoende gefaciliteerd wordt middels de juiste randvoorwaarden, waaronder het bewaken van een gelijk mondiaal speelveld. Ook zijn digitale veiligheid, eigendomsrecht van data en het borgen van privacy van belang.

Agenda

Onderwerpen die daarom onder dit thema aandacht behoeven zijn: i) verkleinen digibetisme (ook in relatie tot laaggeletterdheid) en verbeteren van digitale vaardigheden, inclusief om- en bijscholing, om te voldoen aan de alsmaar groeiende behoefte aan 'tech' arbeidsaanbod, ii) faciliteren van (digitale) innovatie voor met name *start-ups* en *scale-ups*, iii) verbeteren kwaliteit en snelheid digitale verbindingen (verantwoorde uitrol 5G), iv) verbeteren digitale veiligheid, ook door en voor de publieke sector, waaronder actieprogramma starten veilige data programma's, v) verbeteren digitalisering voor en door publieke sector, vi) strategische onafhankelijkheid Nederland en Europa op digitaal vlak, bewaken gelijk speelveld en voorkomen oneerlijke concurrentie en ongewenste machtsposities, vii) eigendomsrecht data, viii) recht op privacy, ix) cybersecurity, x) verantwoorde *Artificial Intelligence*.

Overige grote thema's

Naast de drie grote transities kunnen vier andere grote thema's onderscheiden worden, die samen met de transities de 7 overkoepelende doelen van de formatie en het regeerakkoord kunnen vormen. Ook hier worden de opgave / de doelen en een (niet limitatieve) agenda van elkaar onderscheiden.

4. *Gezondheid*

Opgave en doelen

Dat gezondheid geen vanzelfsprekendheid is, is de afgelopen periode evident zichtbaar geworden. De kansen op een gezond leven zijn in Nederland niet gelijk verdeeld.⁴ Zo leven mensen met een kwetsbare maatschappelijke positie 7 jaar korter en 15 jaar langer in minder goede gezondheid dan mensen met een theoretische opleiding en hoog inkomen. Dit is niet alleen vanuit kansenongelijkheid een probleem voor het individu (hangt samen met waar je wieg stond), maar ook maatschappelijk een probleem omdat het gepaard gaat met hogere zorguitgaven en geringere arbeidsparticipatie en productiviteit. Daarnaast is de verwachting dat het absolute aantal mensen met dementie door alleen de demografie al toeneemt met 94% van 2018-2040.⁵ De komende decennia stijgen bij ongewijzigd beleid de uitgaven voor de zorg van bijna 10% bbp op dit moment naar 15% tot 20% over 20 jaar. Daardoor komen uitgaven voor andere publieke voorzieningen in het gedrang.

Het is daarom van belang om te werken aan een toekomstbestendig en toegankelijk zorgstelsel. Door slimmer te organiseren is betere zorg mogelijk (over schotten heen werken, inzet digitale mogelijkheden). Door de zorg toegankelijk te houden, in te zetten op behoud van vitaliteit, het voorkomen van vermijdbare ziekte en door meer focus op preventie en een gezonde leefstijl van jongs af aan. Door werven en behouden van voldoende gekwalificeerd zorgpersoneel. De uitdagingen in de zorg zijn complex en kunnen niet allemaal geïsoleerd worden opgepakt, maar vragen een integrale blik. Samen met gemeenten en lokale/regionale organisaties om te komen tot bijvoorbeeld een integrale aanpak op preventie (binnen het brede sociaal domein, en tbv de jeugdzorg), gezond ouder worden en zolang mogelijk zelfstandig te blijven wonen.⁶ Het vraagt ook samenwerking in de keten, zodat de zorg toegankelijk is en blijft. Ook als die zorg domein overstijgend is.

De zorg kent al langer een hoge werkdruk, hoog ziekteverzuim, hoge uitstroom en personeelstekorten. De (komende decennia) groeiende vraag naar zorg kan alleen worden voorzien met bijna de helft extra aan personeel. Dat is financieel en maatschappelijk onhoudbaar. Dit vraagt inzet gericht op werving en behoud van personeel, waardering, en digitale en sociale innovaties om aan de zorgvraag te kunnen blijven voldoen. Beschikbaarheid van voldoende en gekwalificeerd

---

⁴ conclusie Raad Volksgezondheid en samenleving, 'een eerlijke kans op gezondheid', mei 2021

⁵ volksgezondheidszorg.info, ERGO onderzoek

⁶ Adviescommissie Toekomst Zorg, 'oud en zelfstandig in 2023', juni 2020

personeel is in bepaalde regio's een probleem.⁷ Terwijl goede ondersteuning thuis en het persoonsgericht maken van de zorg een extra kwaliteitskader impuls vraagt.

Agenda

Onderwerpen die onder dit thema naar voren zijn gebracht, zijn: i) stimuleren van een gezond leven, met aandacht voor bewegen, gezond eten en preventie (voortzetten/aanpassen preventieakkoord) ii) een toekomstbestendig en houdbaar zorgstelsel: het verbeteren van de domein overstijgende zorg en samenwerking in de hele zorgketen (zorgaanbieders, verzekeraars), voldoende structurele capaciteit in de zorg, het - in Europees verband- verminderen van de afhankelijkheid van de wereldmarkt waar het gaat om zorgmateriaal, vaccins en medicijnen, iii) waardering voor de zorg: een cruciale factor voor een houdbaar en toekomstbestendig zorgsysteem is de beschikbaarheid van voldoende en gekwalificeerd personeel, iv) gezondheid speelt een rol van wieg tot graf. Op verschillende momenten kunnen hier medisch-ethische vraagstukken naar voren komen, van het ongeboren kind tot mensen die actief hun leven willen beëindigen.

5. Sterke infrastructuur en wonen

Opgave en doelen

Naast werk of inkomen en de kans op ontwikkeling en ontplooiing verdient iedereen in Nederland een fijn thuis. Er is in Nederland echter een groot woningtekort, huizen en huurprijzen stijgen onverminderd door – zelfs gedurende de Corona crisis - en wachtlijsten blijven groeien. Een betaalbare woning – op redelijke afstand van het werk – wordt voor steeds meer Nederlanders onbereikbaar. Tegelijkertijd moet de samenstelling van de woningvoorraad passen bij de demografische ontwikkelingen met meer ouderen, meer eenpersoonshuishoudens, behoefte aan een gevarieerd woningaanbod en hoge druk op de Randstad. De woningmarkt is dan ook een belangrijk thema voor het regeerakkoord, waarbij vier onderwerpen vaak worden genoemd: i) hoe en waar bouwen we in de periode tot 2030 ca 1 miljoen extra woningen?, ii) hoe houden we wonen betaalbaar voor huurders en kopers; niet in het minst voor starters en middeninkomens, iii) hoe zorgen we ervoor dat wijken en buurten verbeteren en vitaal en leefbaar blijven, iv) hoe verduurzamen we de bestaande woningvoorraad (zie bv. Actieagenda Wonen). Een stevige bouwimpuls vereist bovendien een breed gedragen oplossing van het stikstofdossier.

Om de in omvang en inwonertal groeiende steden bereikbaar te houden zijn investeringen in infrastructuur noodzakelijk. Dat geldt ook bij bouwen op uitleglocaties. Sommige partijen pleiten in dit kader voor een schaa sprong in het openbaar vervoer om tot betere en snellere verbindingen te komen en de wegen te ontlasten. Binnen stedelijke regio's wordt gepleit voor light rail-verbindingen. Investeringen van spoorverbindingen tussen steden moet "spoorboekloos" reizen mogelijk maken. Tenslotte wordt ook gepleit voor mobiliteitshubs aan de rand van de steden die overstappen tussen modaliteiten makkelijker maken. Al deze opties vergen investeringen die in de vrije ruimte in het mobiliteitsfonds (de ruimte na aftrek van de benodigde middelen voor beheer en onderhoud) niet beschikbaar is.

---

⁷ WRR, houdbare ouderenzorg, ervaringen en lessen uit andere landen, februari 2021

Sommigen zien in de Coronacrisis, door het vele thuiswerken en de verminderde reisbewegingen, aanwijzingen dat met overheidsbeleid ook gestuurd kan worden op de behoefte aan mobiliteit en reizen; zowel woon-werk als toeristisch. Dat roept dan weer de vraag op wat dat betekent voor de noodzaak tot uitbreiding van het Nederlandse wegennet en de noodzaak van groei van de luchtvaart. Ook technologische innovaties ten aanzien van mobiliteit – elektrische en autonoom rijdende auto's; elektrische fietsen, etc. – stellen mogelijk nieuwe eisen aan infrastructuur en de inrichting van onze steden, om de steeds meer diverse stromen op een veilige manier te accommoderen.

Agenda

Onderwerpen die onder dit thema aandacht vragen, zijn onder meer: i) bouwopgave, ii) betaalbare huur- en koopwoningen, iii) leefbaarheid steden, wijken en dorpen, iv) (schaalsprong) openbaar vervoer, v) opgave infrastructuur en noodzaak uitbreiding weggennet en groei luchtvaart.

6. Veiligheid

Opgave en doelen

De Nederlandse rechtsstaat waarborgt onze veiligheid en moet dit bij telkens veranderende bedreigingen doen, met de middelen die de rechtsstaat hiertoe biedt. Bedreigingen zijn onder meer afkomstig van de georganiseerde misdaad, de omgang met informatie door organisaties, digitale vormen van bestaande en nieuwe criminaliteit, en radicale tegenstellingen tussen personen en groepen in de bevolking.

De aanpak van deze bedreigingen vraagt aanpassingen in de capaciteit van mensen en middelen, bevoegdheden en organisatie van politie, boa's, justitie, waaronder OM, rechtspraak en verschillende instellingen voor detentie en reclassering, inlichtingendiensten en defensie. Daarbij zijn voor de krijgsmacht het behoud van slagkracht en snelheid, ook in het cyberdomein, van belang en gaat het dus ook om de aanpak van achterstallig onderhoud, waaronder het op orde brengen van materiaal en munitievoorraden, ICT en de staat van vastgoed. Terrorisme en radicalisering kunnen onder meer worden tegengegaan door vroegtijdige signalering en beperking van ongewenste buitenlandse beïnvloeding.

Agenda

Bestrijding van ondermijning van de rechtsstaat door georganiseerde criminaliteit vraagt een brede aanpak. Onderwerpen die hiertoe behoren zijn onder meer: i) financiële recherche en het afpakken van criminele vermogens, ii) het voorkomen, ook door samenwerking met onderwijs en jeugdzorg, en tegengaan van jeugdcriminaliteit, iii) controles bij grenzen, iv) bewaking en beveiliging, v) bestrijding van corruptie, vi) cybersecurity, vii) achterstallig onderhoud Defensie, viii) uitgaven Defensie in het licht van de norm voor lidstaten van de NAVO, ix) discussie aanpassing wet inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

7. Europa, internationaal en geopolitiek

Opgave en doelen

Internationale samenwerking blijft voor Nederland, als open economie, wezenlijk bij de aanpak van grensoverschrijdende vraagstukken en uitdagingen, waaronder de zich wijzigende verhouding tussen

grote mogelijkheden en de rol van opkomende landen. Bij internationale samenwerking vervullen multilaterale organisaties en vooral de Europese Unie (EU) een sleutelrol. De EU, waarin Nederland een belangrijke rol kan vervullen, is een internationale speler die beschikt over voldoende gewicht om effectief deel te nemen aan besluitvorming over politieke onderwerpen door de grote mogelijkheden. Daarom is een sterke en goed functionerende EU voor Nederland belangrijk.

Een sterke en goed functionerende EU omvat waarden, een stabiele eurozone en goede relaties met de aangrenzende landen en regio's. Een sterke EU werkt samen op grensoverschrijdende thema's zoals het klimaat, digitalisering, handelsverkeer, strategische autonomie en migratie. De EU draagt bij aan de voorkoming van geweldsconflicten en aan opvang van migranten in de regio. Mede in dit kader sluit de EU migratieovereenkomsten met herkomstlanden, onder meer ten behoeve van terugkeer. Bij controles aan de buitengrenzen en ondersteuning van asielverzoeken en opvang voert de EU een humaan migratiebeleid, met inbegrip van de verdeling van asielzoekers over lidstaten. Bij de ontwikkelingssamenwerking spelen de Strategic Development Goals van de VN een belangrijke rol. Bij handelsakkoorden is eerlijke concurrentie over en weer een belangrijk uitgangspunt. Ook speelt de EU een belangrijke rol bij het herstel uit de coronacrisis middels onder meer het *Recovery and Resilience Fund* (RRF) en is een discussie op gang gekomen over gezamenlijk Europees beleid om de grote schulden uit de coronacrisis gedegen en krachtdadig aan te pakken.

Agenda

Onderwerpen die onder dit thema vallen zijn daarom onder meer: i) goed functionerende EU, ii) Europese samenwerking op onder meer klimaat, energietransitie en digitalisering, iv) *Recovery and Resilience Fund*, v) handel en vraagstuk strategische onafhankelijkheid, vi) ontwikkelingssamenwerking, viii) migratie/integratie, ix) geopolitieke en mondiale verhoudingen met o.a. VS en China (ontwikkeling naar nieuw "multilateralisme").

Tot slot:

De agenda's van bovenstaande transities en overkoepelende opgaven kunnen nader worden uitgewerkt in een regeerakkoord. Daarbij zijn wet- en regelgeving, budgettair beleid en fiscale prikkels onderdeel van de beleidsmix en dienen afspraken te worden gemaakt over een gedegen financieel kader dat ondersteunend is aan het behalen van de ambities. Ook is cruciaal dat een toets op uitvoerbaarheid plaatsvindt.

Onderdeel 2:

Herstelbeleid, nazorgbeleid en achterstallig onderhoud

Nu de samenleving zich weer opent, dienen de steunmaatregelen die bedrijven, werknemers en de samenleving stutten tijdens de Corona crisis zorgvuldig te worden afgebouwd en over te gaan in herstel- en nazorg beleid, om de economie en de samenleving weer gezond, weerbaar en wendbaar te maken. De eerste tekenen van het economisch herstel zijn gelukkig goed maar economisch herstel is niet het enige dat na de Coronacrisis nodig is. Ook op sociaal, mentaal en ontwikkelingsvlak is schade berokkend en is aandacht en nazorg nodig. Bovendien is door de Coronacrisis achterstallig onderhoud ontstaan op verschillende terreinen en zijn noodzakelijke maatregelen uitgesteld. Ook dat moet nu aangepakt worden.

Veel fractievoorzitters en externen gaven in hun gesprekken aan dat het herstelbeleid zich weliswaar op de korte termijn moet richten, maar ook het aangrijpingspunt moet vormen om de lange termijn transitie te starten. Het gevoel bij velen is dat terug naar normaal niet normaal is, en dat op specifieke terreinen zoals (bewegings)ruimte, gebruik van en waardering voor natuur en werk-privé balans een herwaardering nodig is. De crisis heeft veel mensen aan het denken gezet over wat echt belangrijk voor ze is, in hun eigen leven en in de maatschappij. Dat blijkt ook uit de brede dialoog die de Rijksoverheid van februari tot en met mei dit jaar heeft georganiseerd met burgers, bedrijven, middenveld, (dwars)denkers en wetenschap (zie de bijlagen: "Rode draden van de burgerdialogen" en "Nederland na de crisis: overstijgende thema's"). Het herstelbeleid moet daarom een eerste stap vormen naar het 'nieuwe normaal' en vloeiend over kunnen gaan in het gewenste transitiebeleid.

Concreet gaat het om maatregelen die echt niet kunnen wachten en noodzakelijk of *no regret* zijn, en om maatregelen die gericht zijn op na- en inhaalzorg. Waar extra financiële middelen nodig zijn, betreft het incidenteel en geen structureel geld, maar vaak zijn financiële middelen nog beschikbaar of niet het (grootste) probleem, en gaat het (ook) om aandacht en concrete actie. Het herstel- en nazorgbeleid kan – afhankelijk van de snelheid van de formatie – nog (deels) door het demissionaire kabinet ter hand worden genomen (op onderdelen is dat ook al gebeurd, zie hieronder). In de formatie kan vervolgens besloten worden de maatregelen onder het herstelbeleid te continueren, te intensiveren, of uit te faseren / te eindigen. Het herstelbeleid neemt dus geen voorschot op de formatie, maar draagt – als eerste stap – wel bij aan de wenselijke transitie.

Hieronder worden concrete voorstellen gedaan voor herstel- en nazorgbeleid op de overkoepelende doelen: kansrijke en inclusieve samenleving, duurzame economie met versterking verdienvermogen, digitalisering en innovatie, gezondheid en Europa, internationaal en geopolitiek. Op de doelen sterke infrastructuur en wonen en veiligheid worden korte termijn maatregelen voorgesteld om een start te maken met het aanpakken van achterstallig onderhoud en waar nodig een inhaalslag te maken.

Bij de voorstellen dient nog een check op uitvoerbaarheid plaats te vinden, in overleg met de betrokken departementen en uitvoerders. In sommige gevallen is ook een nadere uitwerking nodig. Wat betreft de benodigde financiering tenslotte zijn vaak nog financiële middelen beschikbaar of reeds gereserveerd, maar nog niet gealloceerd, en is het dus vooral zaak om deze middelen gericht in te zetten en de voorstellen uit deze brief hierbij mee te nemen. Daar waar extra financiering nodig wordt geacht, dient dat in overleg met het demissionaire kabinet te gebeuren, waarbij meerdere

fractievoorzitters benadrukten dat deze financiering effectief en doelmatig moet zijn en ook afhankelijk is van de vraag hoeveel incidentele financiële ruimte er in 2022 beschikbaar is.

1. Kansenrijke en inclusieve samenleving

Het korte termijn herstelbeleid moet de eerste stappen zetten om de kansenongelijkheid in het onderwijs en de onevenwichtigheid in de arbeidsmarkt te verminderen. Ook zijn nazorg maatregelen opportuun die gericht zijn op de groepen die extra geraakt zijn door de Corona crisis: jongeren, ouderen en kwetsbaren:

Onderwijs

- i) Nationaal Programma Onderwijs (NPO) 2021-2023: dit programma, gericht op het verminderen van onderwijsachterstanden, kan en moet ook zo ingezet worden dat de kansenongelijkheid wordt verminderd.⁸ Om de effectieve besteding van de beschikbare middelen goed te monitoren, zal na de zomer een eerste voortgangsrapportage naar de Kamer worden gestuurd.
- ii) Inzet naschoolse opvang bij inhalen achterstanden: de bso kan een steviger rol spelen in de brede talentontwikkeling van schoolgaande kinderen en zo een bijdrage leveren aan het inlopen van achterstanden en het bevorderen van gelijke kansen. Hierdoor kan ook het onderwijs worden ontlast.
- iii) Extra stageplaatsen mbo/hbo (zie ook onder *jongeren*).
- iv) Inhaalslag aanpak laaggeletterdheid

Werk

- i) Investeren in om- en bijscholing en van werk- naar werk trajecten met een speciale focus op tekortsectoren, zoals zorg, onderwijs en de duurzame technieksector. Voorbeelden van inzet zijn: het laten doorlopen van regionale mobiliteitsteams, het uitwerken van het idee van sociaal ontwikkelbedrijven en een heroriëntatieprogramma voor zzp'ers.
- ii) Investeren in leven lang ontwikkelen: de coronacrisis toont dat mensen en bedrijven weerbaar moeten zijn en blijven. Voldoende en goed opgeleide vakmensen zijn daarnaast de cruciale factor voor de transitie naar een duurzame economie en naar een steeds verdere digitalisering
- iii) Onderzoeken van de belemmeringen op de arbeidsmarkt: welke groepen zijn het hardst getroffen en welke sectoren ervaren in de herstelfase de grootste belemmeringen
- iv) Thuiswerken en hybride werken blijven faciliteren en stimuleren: digitale mogelijkheden, goede thuiswerkplek, oog voor kwetsbaren en mensen met beperking, oog voor nadelen en grenzen aan thuiswerken, idee thuiswerkreglement

⁸ In de woorden van de Inspectie van het Onderwijs in de Staat van het Onderwijs 2021: "Laten we al die middelen, innovatiekracht en energie inzetten om méér te doen dan alleen het inlopen van de corona achterstanden, laten we daadwerkelijk zorgen voor duurzame verbetering. Want als de ambitie van de reparatie is om het onderwijs terug te brengen tot de toestand van vóór 2020, dan zijn te veel leerlingen daar niet mee geholpen. We hebben nu de kans om echt een ommekeer te bewerkstelligen, en het onderwijs duurzaam te versterken. Daarom doen wij met deze Staat van het Onderwijs de oproep: maak van de aangekondigde reparatie een renovatie."

Jongeren, ouderen, kwetsbaren

- i) Specifiek herstelprogramma voor jongeren, waaronder: i) volledige terugkeer naar fysiek onderwijs en loslaten 1,5 meter, ii) aanpakken stagetekorten, iii) aanpak jeugdwerkloosheid en oog voor schoolverlaters 2021, iv) stimuleren vacatures, werkplekieren, stages en traineeships voor starters.⁹
- ii) Ondersteunen van sociaal en mentaal welzijn van jongeren, kwetsbare groepen en ouderen. Hierbij is de acute problematiek verlicht door de versoepelingen, maar is op korte termijn een gedegen plan van aanpak nodig voor de langere termijn gevolgen van corona voor het mentale welzijn en eenzaamheid. Daarbij is een alarmerende toename in het gebruik aan verdovende middelen gesignaleerd onder jongeren. Het is belangrijk dat in kaart wordt gebracht of deze trend zich doorzet en zo ja, dat hier maatregelen toe genomen worden.
- iii) Start sociaal offensief kwetsbare gebieden en versterken leefbaarheid in steden, wijken en dorpen.¹⁰
- v) Voortgang Brede Schuldenaanpak, inclusief specifieke maatregelen als gevolg van corona crisis, voor een effectieve aanpak van armoede en schulden.¹¹

2. Duurzame economie met versterking verdienvermogen

Het herstelbeleid moet een aangrijpingspunt zijn voor de transitie naar een duurzame economie en daarmee het verdienvermogen van de Nederlandse economie versterken, inclusief innovatie en digitalisering via:

- i) Een zorgvuldige afbouw van steunpakket incl. de fiscale maatregelen (uitstel belastingen) voor bedrijven (reeds ingezet door demissionair kabinet) en extra steun voor de kunst- en cultuursector (reeds toe besloten door demissionair kabinet)
- ii) Moreel appel aan die bedrijven die steun hebben ontvangen om deze steun terug te betalen als ze over een heel jaar gezien nauwelijks of geen omzetverlies hebben geleden, of zelfs meer omzet hebben gedraaid. Een stap verder kan bijvoorbeeld een tijdelijke solidariteitsheffing zijn voor bedrijven die in de coronacrisis extra winst hebben gemaakt, zoals supermarkten.
- iii) Aandacht voor private schulden en het gebrek aan eigen vermogen van bedrijven (idee schuldenbank voor bedrijven): het demissionaire kabinet verkent momenteel via ronde tafel gesprekken met de grootste schuldeisers, waaronder banken, de mogelijkheden om op basis van publiek-private afspraken te komen tot een herstructurering van onhoudbare schulden bij levensvatbare bedrijven.
- iv) Herstructureringsopgaven bedrijven (idee hulplijn MKB): het demissionaire kabinet onderzoekt momenteel de mogelijkheden van verruiming van het saneringsbeleid, gericht op in de kern gezonde bedrijven.

⁹ Zie ook "En nu...daden!" van de Jongeren denktank coronacrisis: <https://www.ser.nl/media/ser/downloads/overige-publicaties/2021/en-nu-daden.pdf>

¹⁰ Zie het Manifest "Dicht de kloof".

¹¹ Zie <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/06/15/voortgangsbrief-aanpak-schulden>

- i) Co-financiering via Invest-NL, gekoppeld aan transitie en gericht op verduurzaming en versterking verdienvermogen.
- i) Inzet *Recovery and Resilience Fund* (RRF)

3. Digitalisering

Door de corona crisis en het vele thuis en op afstand werken heeft digitalisering een nog grotere vlucht genomen. Het herstelbeleid moet zich richten op het verder uitbouwen van de kansen die digitalisering biedt voor iedereen, op een veilige manier via het starten met:

- i) Verbeteren toegang digitalisering
- ii) Versnelde aanpak digitale vaardigheid
- iii) Verbeteren kwaliteit en snelheid digitale verbindingen
- iv) Stimuleren van digitale innovatie van met name start-ups en scale-ups
- v) Cybersecurity
- vi) Inzet *Recovery and Resilience Fund* (RRF)

4. Gezondheid

Het herstelbeleid moet zich richten op het voorbereiden op een eventuele nieuwe Corona besmettingsgolf en op het inhalen van achterstanden via:

- i) Continuering vaccinatie beleid, met extra aandacht voor kwetsbaren en migrantenouderen
- ii) Flexibel en gedifferentieerd testbeleid en voldoende testcapaciteit
- iii) Vasthouden aan verbeterde ketensamenwerking in de zorg
- iv) Verbetering ventilatie scholen en publieke ruimtes
- v) Inhaalzorg: ziekenhuizen, lokale zorg; herstel richt zich zowel op het herstel van het zorgpersoneel (voldoende rust na de Coronacrisis) als op het zoveel mogelijk voorkomen van verdere gezondheidsschade en onherstelbare schade door uitgestelde zorg
- vi) Aandacht en nazorg voor groepen die tijdens Corona extra geraakt zijn: mantelzorg, thuiszorg en jeugdzorg, met extra aandacht voor jongeren met complexe problematiek, en knelpunten toegang ggz voor corona gerelateerde zorg

7. Europa, internationaal en geopolitiek

Nederland kan het herstel niet alleen; we hebben Europa en de wereld nodig om goed uit de crisis te komen. Dat doen we via:

- i) EU vaccinatiebeleid en vaccinatiepaspoort
- ii) Steun vaccinaties aan rest van de wereld
- iii) Inzet *Recovery and Resilience Fund* (RRF)

Achterstallig onderhoud en inhaalslag

Door Corona is achterstallig onderhoud ontstaan en zijn sommige publieke investeringen blijven liggen. Daarom is op de volgende onderwerpen een inhaalslag nodig door via:

5. Sterke infrastructuur en wonen

- i) Start achterstallig onderhoud infrastructuur: wegen, bruggen, waterwegen, spoor
- ii) Start achterstallig onderhoud uitvoeringsorganisaties (ICT, capaciteit)

6. Veiligheid

- i) Start achterstallig onderhoud Defensie: materiaal, munitievoorraden, ICT, vastgoed, inlopen achterstanden in onderwijs, werving en werkgarantie
- ii) Aanpak ondermijning / zware criminaliteit
- iii) Reclassering: versterken re-integratie gedetineerden na coronacrisis
- iv) Start inhalen achterstanden in de strafrechtketen
- v) Politie: start met basis op orde

Onderdeel 3:

Urgente uitdagingen

In de gesprekken met de fractievoorzitters en externen kwam een categorie van urgente, vaak complexe en / of samenhangende uitdagingen naar boven, waarover de consensus bij de meerderheid is dat er geen tijd te verliezen is, maar die niet of onvoldoende met *quick fixes* aangepakt kunnen worden. Deze uitdagingen zijn dus te complex om met concrete korte termijn maatregelen opgelost te worden, maar kunnen tegelijkertijd niet wachten.

Daarom worden deze onderwerpen hieronder apart benoemd. Het advies is om op de kortst mogelijke termijn nader overleg te voeren - afhankelijk van de voortgang van de formatie door het demissionaire kabinet, de Kamer of door de formerende partijen – om zo snel als mogelijk tot breed gedragen, en structurele oplossingen te komen. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van de expertise van betrokken departementen, bestaande rapporten, adviezen en akkoorden, alsmede van de input uit de gesprekken met de fractievoorzitters en de externen (zie daarvoor de verslagen van de gesprekken). Ook hier geldt dat de benodigde financiering effectief en doelmatig moet zijn en afhankelijk is van de vraag hoeveel financiële ruimte er beschikbaar is.

Concreet zijn in deze categorie genoemd:

1. De oplossing van de stikstofcrisis en de uitvoering van het stikstofvonnis

Vrijwel alle fractievoorzitters benoemden de noodzaak om zo snel mogelijk tot een oplossing te komen om de stikstofcrisis op te lossen en uitvoering te geven aan het stikstofvonnis. Nederland is koploper stikstofuitstoot in Europa. Een voortvarende aanpak van de stikstofproblematiek en van het natuurherstel is essentieel: voor het bereiken van de natuurdoelstellingen, maar ook om ruimte te kunnen bieden aan maatschappelijke en economische ontwikkelingen die stikstofdepositie veroorzaken, waaronder de woningbouw en infrastructuur. Net als bij de klimaatopgave geldt dat de meeste fractievoorzitters graag op zo kort mogelijke termijn een integrale oplossing voor de stikstofcrisis willen, maar deze oplossing is complex en er bestaan verschillen van inzicht over de noodzakelijke maatregelen, en over de vraag of er – vooruitlopend op een integrale oplossing – *no regret* korte termijn eerste stappen gezet kunnen worden.¹²

2. De uitvoering van het Urgenda vonnis en de klimaatwet

Vooruitlopend op een integrale invulling van de extra klimaatopgave zijn maatregelen op de korte termijn nodig om te voldoen aan het Urgenda vonnis. De dip in uitstoot door de coronacrisis is voorbij en dwangsommen dreigen wanneer de overheid geen daadkracht toont en zorgt dat de CO₂-uitstoot voldoende daalt. De noodzakelijke korte termijn maatregelen moeten geen *quick fixes* zijn, maar eerste, belangrijke stappen naar een

¹² Zie voor mogelijke versnellingsopties en korte termijn maatregelen "Een duurzaam evenwicht. Versnellingsakkoord stikstofemissiereductie 2021 – 2030", opgesteld door Natuurmonumenten, Natuur & Milieu, LTO Nederland, VNO-NCW, MKB Nederland en Koninklijke Bouwend Nederland en "Op weg naar toekomstbestendig herstel", PBL notitie mei 2021

integrale oplossing voor de klimaatopgave. Mogelijkheden die genoemd zijn, zijn onder meer een isolatieprogramma voor woningen en bedrijfspanden, het sluiten van een of meer kolencentrales, en de *woman-on-the-moon* projecten van Stichting Urgenda, waarin de grootste industriële uitstoters van broeikasgassen (de ETS sectoren) zoals de staal- en chemie industrie, met steun van de overheid versneld naar (bijna) nul CO₂ uitstoot kunnen gaan.

3. Korte termijn bouwimpuls en vergroten duurzaamheid en leefbaarheid steden, wijken en dorpen

Naast de klimaatopgave en de stikstofcrisis wordt ook het woningtekort door veel fractievoorzitters als urgente uitdaging genoemd, waarbij een oplossing voor de stikstofcrisis een randvoorwaarde is voor een voortvarende bouwimpuls. Deze bouwimpuls dient gecombineerd te worden met gebied specifieke investeringen in publieke voorzieningen ten behoeve van ontsluiting en duurzame verstedelijking (OV, fietsinfrastructuur, warmtenet), de aanpak van leegstanden en het vergroten van de leefbaarheid van steden, wijken en dorpen.¹³

4. Onevenwichtigheden arbeidsmarkt

De onevenwichtigheden in de arbeidsmarkt waren al voor de coronacrisis pregnant, en zijn door corona verder verdiept. Juist kwetsbare groepen zoals laaggeschoolden en arbeidsmigranten hebben relatief vaak een flexibel arbeidscontract met minder werk- en inkomenszekerheid. Deze contractvormen werden vervolgens in de crisis als eerste beëindigd, waardoor de reeds minder goede sociaaleconomische positie van deze groep burgers verder verslechterde. Het aanpakken van deze onevenwichtigheden is dan ook urgent en er is brede politieke consensus over de richting van de oplossing: de onderkant van de arbeidsmarkt beschermen via het beter reguleren van flexwerk, vaste contracten aantrekkelijker maken voor werkgevers en echt ondernemerschap blijven faciliteren. Ook liggen er diverse adviezen en rapporten met voorstellen om deze oplossingsrichtingen te concretiseren.¹⁴

5. Blijvende aanpak pandemie

De coronacrisis heeft een aantal kwetsbaarheden in ons zorgstelsel blootgelegd, die zo snel mogelijk moeten worden geadresseerd om Nederland blijvend in staat te stellen een eventuele nieuwe corona besmettingsgolf of een andere pandemie het hoofd te bieden. Hieronder vallen: i) verminderde afhankelijkheid van zorgmateriaal en medicijnen in Europees verband, ii) betere samenwerking in de zorgketen (tussen ziekenhuizen onderling en met verzekeraars), iii) voortzetting/aanpassing preventie akkoord, waaronder het stimuleren om mensen letterlijk in beweging te laten komen. Deze opgaven vragen tijd en

¹³ Zie ook het Manifest Dicht de kloof over de noodzaak voor een sociaal offensief in kwetsbare gebieden in grote steden.

¹⁴ Zie o.a. het eindrapport van de Commissie Regulering van Werk (Commissie Borstlap) en het ontwerpadvies voor de middellange termijn van de SER "Investeren in brede welvaart, publieke sectoren en toekomstig verdienvermogen", juni 2021.

zijn (in meer of mindere mate) complex, maar de coronacrisis heeft duidelijk gemaakt dat er geen tijd te verliezen is om hier mee te starten.

6. Het vereenvoudigen of afschaffen van het toeslagenstelsel, met als prioriteit de kinderopvangtoeslag

Alle fractievoorzitters zijn het erover een dat het huidige toeslagenstelsel onhoudbaar is. De toeslagenaffaire heeft de complexiteit en de tekortkomingen van het huidige systeem op zeer pijnlijke wijze blootgelegd. Hoe groot de consensus ook is om op zo kort mogelijke termijn de problematiek aan te pakken, de oplossingen zijn complex en niet eenduidig. Sommige partijen willen de toeslagen geheel afschaffen en de kinderopvangtoeslag vervangen door gratis kinderopvang. Anderen zien meer in het (sterk) verbeteren en vereenvoudigen van het huidige stelsel. In de eindrapportage van de Scenariostudie Vormgeving Kindvoorzieningen zijn verschillende scenario's uitgewerkt, van gerichte verbeteringen binnen het bestaande stelsel tot een scenario waarin op de langere termijn een volledig gratis aanbod van vier dagen voor kinderen van 0 tot 12 jaar wordt gecreëerd.¹⁵ De SER heeft in haar recente advies *Een kansrijke start voor alle kinderen* een aantal aanvullende varianten geïdentificeerd, die voor de komende kabinetsperiode een bijdrage kunnen leveren aan het realiseren van een betaalbaar aanbod en een bijdrage leveren aan de vereenvoudiging.¹⁶ Het is zaak dat nu zo snel mogelijk nader overleg plaatsvindt zodat gestart kan worden met een haalbare, uitvoerbare en realistische oplossing.

---

¹⁵ Zie Eindrapport Scenariostudie Vormgeving Kindvoorzieningen, 14 december 2020

¹⁶ SER Advies "Een kansrijke start voor alle kinderen: naar inclusieve en toegankelijke voorzieningen voor kinderen van 0-13 jaar", juni 2021

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: o.a. nieuw sociaal contract, betrouwbare overheid, aanpak racisme en discriminatie.
Randvoorwaarde en integraal onderdeel van al het beleid

Transitiebeleid en de andere grote thema's vormen samen zeven overkoepelende doelen

Deze zijn zowel het uitgangspunt voor herstel- en nazorgbeleid,

als voor de agenda-onderdelen van het regeerakkoord

Het herstel- en nazorgbeleid zet de eerste stappen naar de zeven overkoepelende doelen

Het aanpakken van de urgente uitdagingen draagt hier verder aan bij

Transitiebeleid

Drie transitieagenda-onderdelen regeerakkoord

- Kansrijke en inclusieve samenleving
- Duurzame economie met versterking verdienvermogen
- Digitaliseren en innovatie

Middellange en lange termijn

Vier andere grote thema's

agenda-onderdelen regeerakkoord

- Gezondheid
- Sterke infrastructuur en wonen
- Veiligheid
- Europa, internationaal en geopolitiek

Middellange en lange termijn

Financieel kader

Notitie Inclusieve samenleving t.a.v. Informatuur M. Hamer (28 mei 2021)

Streven naar een inclusieve samenleving betekent streven naar een samenleving waarin iedere burger kan en mag meedoen en waarin mensen zich kunnen ontplooiën, zodat ze deelgenoot kunnen zijn van de maatschappij, in zowel het economische, het sociale als het culturele leven.

Het SCP benadert een inclusieve samenleving vanuit vijf maatschappelijke opgaven. Een maatschappelijke opgave betekent niet alleen een opgave voor politiek en overheid, maar ook voor bedrijfsleven én burgers. Deze maatschappelijke opgaven bestonden al en zijn door de coronacrisis verscherpt. Het is dus zaak om op korte termijn op herstel te sturen, waarbij het essentieel is om bijbehorende doelen en interventies op korte termijn te koppelen aan doelen en interventies op de lange termijn. En daarbij een brede-welvaartspectief te hanteren, zodat interventies in het ene domein niet los staan van (of strijdig zijn met) interventies elders.

Vanuit het perspectief van de inclusieve samenleving is hieronder bij elke maatschappelijke opgave de meest urgente beleidsopgave geformuleerd die de korte en lange termijn aan elkaar verbindt. Bij elk daarvan vraagt inclusie om het bestrijden van kansenongelijkheid.

Maatschappelijke opgave: Samenleven in verscheidenheid**Beleidsopgave: Stimuleer sociale samenhang en het tegengaan van sociale scheidslijnen**

Korte termijn	Lange termijn
<ul style="list-style-type: none"> ● Verminder kansenongelijkheid op basis van segregatie naar opleiding en etniciteit: ○ Zet in op goede, intensieve voor- en vroegschoolse educatie; pak laaggeletterdheid aan voordat jongeren van school gaan. ○ De beste leraren inzetten op scholen met de meeste achterstand. ○ Zorg dat mensen die zijn vastgelopen in bureaucratische systemen (door schulden of anderszins) door vroege signalering, adequate schuldhulpverlening en een sterke sociale advocatuur weer grip op hun leven krijgen. ● Zet actief in op meer inclusief werkgeverschap en het bestrijden van discriminatie. De overheid heeft hier zelf als werkgever een voorbeeldfunctie in. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Stimuleer sociale samenhang in onderwijs en in wijken door gelijkwaardige ontmoeting en contact: minder categoriaal onderwijs, meer gemengde woonwijken, en sociaal werkgeverschap. Maak werk van burgerschapsonderwijs.

Maatschappelijke opgave: Zinvol en volwaardig meedoen (arbeidsmarkt)**Beleidsopgave: realiseer een goedwerkende arbeidsmarkt die crisis- en toekomstbestendig is. Maak naast werk ruimte voor zorgen en leren en help kwetsbare groepen snel.**

Korte termijn	Lange termijn
<ul style="list-style-type: none"> ● Blijf bekende kwetsbare groepen (zoals minder geschoolden, mensen met een migratieachtergrond of arbeidsbeperking) en nieuwe kwetsbaren (zelfstandigen, mensen met long-covid) op de arbeidsmarkt actief steunen. ● Geef snel meer prioriteit aan mensen met een arbeidsbeperking en pak structurele problemen in de participatiewet aan. ● Toets de openings- en herstelplannen aan lange termijn doelen van hervorming arbeidsmarkt, zoals meer werkzekerheid en meer mogelijkheden werk, zorg en leren te combineren (zie bijv. Commissie Borstlap/SER). 	<ul style="list-style-type: none"> ● Ontwikkel een brede visie op kwaliteit van werk en hervorming van de arbeidsmarkt en implementeer die. Maak naast werk ruimte voor zorgen en leren. Houdt in de uitvoering rekening met de wisselwerking hiertussen. ● Vergroot de baankansen voor mensen met migratie-achtergrond, o.a. door arbeidsdiscriminatie aan te pakken. ● Investeer in een toegankelijk en flexibel aanbod voor om- en bijscholing. ● Verminder afhankelijkheid van flexibel werk met minder baan zekerheid en bescherming.

Maatschappelijke opgave: Zinvol en volwaardig meedoen (onderwijs en ontwikkeling)

Beleidsopgave: Investeer in de kwaliteit van onderwijs: de aanpak van kansengelijkheid én goed personeel. Stimuleer talentontwikkeling en geef aandacht aan kwetsbare groepen.

Korte termijn	Lange termijn
<ul style="list-style-type: none"> ● Zorg bij het inhalen van onderwijsvertragingen en onderwijsachterstanden dat de investeringen ook bijdragen aan structurele verbeteringen in het onderwijs. ● Geef aandacht aan kwetsbare groepen, let met name op (verdere) leerachterstand bij kinderen uit reeds kwetsbare gezinnen en wijken. ● Reëel risico op lange termijn effect als jongeren niet meer tijd krijgen om op een passend niveau te worden geplaatst. Voorkom corona-diploma's. ● Investeer in leraren (biedt ruimte om vooral les te geven). ● Adviseer kansrijk: stel advies eerder naar boven bij. ● Stimuleer stages en leerwerkplekken in overleg met bedrijven en sectoren, die meer duurzaam en innovatief zijn. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Versterk de basisvakken (lezen, taal, rekenen). ● Verleng de brugperiode. ● Stel voorwaarden aan effectiviteit van interventies voor ondersteuning en bijscholing en toets het effect. ● Versnel wegwerken van het lerarentekort en investeer in de kwaliteit van het bestaand lerarencorps met als uitgangspunt: de beste leraar voor leerlingen met de meeste leerachterstand.

Maatschappelijke opgave: Zorg voor kwetsbaren in het sociaal domein

Beleidsopgave: Realiseer dat kwetsbare mensen de zorg, ondersteuning en kansen krijgen die ze nodig hebben door grondig bij te sturen in het sociaal domein.

Korte termijn	Lange termijn
<ul style="list-style-type: none"> ● Prioriteer kwetsbare groepen: jeugd met zware problematiek en mensen met een arbeidsbeperking. ● Hou rekening met een groter beroep op zorgvoorzieningen in het sociaal domein gezien de ontwikkelingen in de vraag naar bijvoorbeeld GGZ; zorg dat de middelen op orde zijn. ● Geef prioriteit aan capaciteit wijkteams om vroegtijdig een hulpvraag te signaleren. Zet sterker in op clientondersteuning. ● Start mantelzorgondersteuning (zoals respijtzorg) zo snel mogelijk weer op. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Verbeter de toegang tot het sociaal domein door vereenvoudiging van regels en minder complexe routes ● Zorg voor een realistisch beeld aangaande het doe-vermogen en eigen kracht van burgers, de daarbij behorende kosten, en dat alle burgers die zorg en ondersteuning nodig hebben in beeld zijn. ● Werk opgavegericht, kijk over beleidskokers heen en zet het perspectief van de burger centraal. Hanteer een brede definitie: zoek verbindingen met flankerende terreinen, zoals schuldhulpverlening, (passend) onderwijs en medische of langdurige zorg.

Maatschappelijke opgave: Zorg dat burgers zich gehoord voelen, vertrouwen hebben in elkaar en de overheid

Beleidsopgave: Wees een betrouwbare, inclusieve overheid.

Korte termijn	Lange termijn
<ul style="list-style-type: none"> ● Wees als overheid duidelijk over wat je van mensen zelf verwacht en waar ze collectief op terug kunnen vallen. ● Bevorder procedurele rechtvaardigheid. Dat verhoogt de kans op aanvaarding van beleid en de uitkomsten ervan. Mensen zullen beleid dat niet in hun belang is meestal accepteren als het in hun ogen eerlijk en rechtvaardig is. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Formuleer een visie op de samenleving vanuit breed welvaartspectief. Dat helpt bij het verbinden van de korte- en langetermijn keuzes en een integrale aanpak. ● Benoem als overheid democratie en rechtstaat als uitgangspunt en investeer in het begrip daarvan en draagvlak daarvoor.

<ul style="list-style-type: none"> ● Wees realistisch en helder over aannames onder beleid (over bijv. zelfredzaamheid en beschikbaarheid van het sociale netwerk) en wat je van burgers, bedrijven en instellingen verwacht. ● Toets beleid, inclusief de gekozen instrumenten en regelingen, vooraf op uitvoerbaarheid. Toets noodzaak en urgentie: niet alles is op te lossen met overheidsbeleid. 	
---	--

Maatschappelijke opgave: Zorg voor een evenwichtige maatschappelijke verdeling bij verduurzaming

Beleidsopgave: Voorkom sociale verschillen bij de uitvoering van de klimaat- en energiedoelen. Realiseer een evenwichtige maatschappelijke verdeling bij de verduurzaming van Nederland.

<u>Korte termijn</u>	<u>Lange termijn</u>
	<ul style="list-style-type: none"> ● Vergroot de acceptatie van energieopwekking op land en zee door optimalisering van procedurele rechtvaardigheid. ● Maak stimuleringsmaatregelen voor huiseigenaren voor de energietransitie in huis (isolatie, van het gas af) breed toegankelijk, met bijzondere aandacht voor huiseigenaren met een krappe beurs.

Noot:

Deze uiteenzetting van het Sociaal en Cultureel Planbureau over een inclusieve samenleving op korte en lange termijn is gebaseerd op ['Koersen op de samenleving' \(Dossier formatie\)](#).

Rijksoverheid

Rode draden van de burgerdialogen

De themadialogen waren georganiseerd naar zeven thema's, gedestilleerd uit de verkenningdialogen waarin we in algemene zin naar kiem- en knelverhalen uit de coronacrisis hadden gevraagd. Elke themadialoog zoomde in op een onderwerp dat uit die eerste gesprekken naar voren was gekomen: gezondheid bijvoortbeeld, of natuur en milieu. Van iedere serie themadialogen is een apart rapport gemaakt met een samenvatting van de belangrijkste bevindingen.

In de praktijk bleek dat mensen zowel in hun zorgen als in hun oplossingen telkens dwarsverbanden maakten. Groen kwam bijvoorbeeld op veel plekken terug: natuurlijk bij 'natuur en milieu', maar ook bij een thema als 'gezondheid', 'geluk en ontspanning' en 'wonen en verkeer', omdat groen bijdraagt aan fijne buurten en aan bewegen (wat bijdraagt aan mentale en fysieke gezondheid). En een onderwerp als 'ontmoeten' popte ook overal op: het is zo'n wezenlijk onderdeel van het leven na de coronacrisis dat het op meerdere manieren aandacht verdient. In dit document vangen we de belangrijkste van die rode draden, over de thema's heen.

Als indeling houden we, net als bij de themadialoograpporten, de drie basisvragen uit de gesprekken aan.

1. Wat is er tijdens de coronacrisis in de knel gekomen en wat is er ontkiemd?
2. Hoe ziet de gewenste toekomst na de crisis eruit?
3. Wat zijn eerste stappen en concrete ideeën om hiernaar toe te werken?

We sluiten af met enkele procesobservaties.

1. Knel en kiemverhalen

Elke dialoog startte met de vraag wat er voor de deelnemers op het thema dat centraal stond in de knel was gekomen tijdens de coronacrisis, en wat er juist was ontkiemd aan positieve ontwikkelingen.

Dit leverde een grote diversiteit aan verhalen op, waarbij opviel dat mensen heel open vertelden over hun ervaringen. De inhoud van de verhalen verschilde logischerwijs per thema. Zo waren er aan de tafels over onderwerpen als *geluk en ontspanning of gezondheid* verhoudingsgewijs veel zeer persoonlijke verhalen van mensen over hoe zij bijvoorbeeld worstelden met depressieve gevoelens of het afscheid van dierbaren. Bij andere thema's, zoals *natuur en milieu of wonen en verkeer*, ging het ook meer over de samenleving als geheel.

wat is
jouw
idee.nl

Als grote gemene deler kunnen we zeggen dat veel knelpunten te maken hebben met:

- ontbreken van ontmoetingen en sociale contacten als gevolg van de corona maatregelen.
- mensen missen daarbij de dichtbij-contacten maar ook de wat 'lossere' verbindingen met kennissen of mensen die je toevallig op straat of in het café tegenkomt.
- de beperking van de bewegingsvrijheid en de activiteiten die daardoor komen te vervallen - zoals sporten, winkelen, uitgaan, vakantie of uitjes... Er komt hierdoor een bepaalde mate van zorgeloosheid en spontaniteit in het gedrag.
- persoonlijke verliezen op allerlei vlak (verlies van dierbaren, achteruitgang van eigen (mentale) gezondheid, werk, inkomsten,...)
- zorgen om een toenemende tweedeling in de maatschappij; tussen groepen die echt zwaar geraakt worden door corona die het nog moeilijker krijgen en anderen bij wie het meevalt ('krijgen we geen winnaars en verliezers?'), maar ook de verharding in discussies en de sociale afstand tussen groepen.

Als het gaat om zaken die ontkiemd zijn dan zien we als rode draden:

- de creativiteit en veerkracht in de persoonlijke sfeer en in het land als geheel ('we kunnen meer dan we denken').
- bewustwording rond wat (of wie) echt belangrijk is in het eigen leven, meer rust (losbreken uit de 'prestatiemaatschappij'), andere werk/privébalans, aandacht voor gezondheid, tijd voor buiten zijn in de natuur.
- bezinning op wat belangrijk is in de maatschappij en de wereld: klimaat, duurzaamheid, solidariteit, brede welvaart.

In veel verhalen kwamen beide kanten van de medaille terug. Soms zaten ze in een verhaal.

Denk aan mensen die:

- enthousiast zijn over het gegeven dat mensen zoveel meer naar buiten gaan om te wandelen en tegelijkertijd bezorgd zijn over de toegenomen druk op natuurgebieden.
- genieten van de ruimte die ontstaat door het thuiswerken en het aan de andere kant lastig vinden hun collega's niet te zien.

- het contact met brede familie en meer algemene kennissen missen en tegelijk genieten van de verdiepte band met het eigen gezin en de kleine kring daaromheen.
- geraakt zijn door de hulpvaardigheid die ze zien in hun eigen buurt, bijvoorbeeld als iemand ziek is, en zich daarnaast zorgen maken over de toenemende verharding en tweedeling in de maatschappij als geheel.

Anderen kregen zelden de twee kanten van de medaille in verhalen van **verschillende mensen**, zoals

bijvoorbeeld:

- veertigers en vijftigers die genieten van de rust die ontstaat door het thuiswerken en het wegvallen van sociale contacten – en jongeren die tegen de muren van hun kamer oplopen of juist heel veel drukte in huis ervaren zonder plek om rustig te studeren, en er naar snakken om weer naar school te kunnen en weer uit te gaan.
- mensen die blij zijn met de ruimte in en om hun huis, en anderen die juist merken hoe klein ze wonen, hoe graag ze meer groen om zich heen willen en hoe moeilijk het is om een andere woning te vinden.
- jonge ouders die – ondanks de drukte die het thuiswerken en – onderwijs ook meebrengt – genieten van de extra tijd thuis met het gezin en anderen, zoals alleenstaanden of mensen die aan zelfisolatie doen in verband met een chronische aandoening, die een grote eenzaamheid ervaren.
- mensen die onverwacht nieuwe hobby's ontdekken en merken dat ze eigenlijk ook goed gedijen zonder alle prikkels, en anderen die juist het leven als een sleur zijn gaan ervaren.
- werknemers die hun werk wel zien wijzigen, maar voor wie qua inkomen of baanzekerheid niet veel verandert en mensen die hun werk zagen verdwijnen of moeten vechten om hun zaak open te houden.

En zo zouden we de lijst nog langer kunnen maken. De coronacrisis raakt iedereen, maar wel echt op een verschillende manier en met een verschillende intensiteit. Hoe het iemands leven beïnvloedt is afhankelijk van allerlei factoren zoals levensfase, leeftijd, woonomstandigheden, soort werk(verband), karakter, gezondheid...

watis
jouw
idee.nl

2. De gewenste toekomst

De tweede vraag uit de dialogen was: wat verdient aandacht in de periode na de crisis? We begonnen bij de brede dromen en verlangens. Mensen deelden letterlijk een foto die past bij hun wensbeeld van de toekomst na corona. Vogels (als symbool voor vrijheid), natuur (groen, buiten) en mensen (met name mensen die samenkomen, elkaar ontmoeten) kwamen op veel van die beelden voorbij. En verder waren ze natuurlijk ook heel verschillend, omdat de onderwerpen zo verschilden. Toch zien we in die variatie vier rode draden terugkeren.

Anderen weer spontaan ontmoeten en de vrijheid en terug

Mensen willen ten eerste twee zaken heel graag terug:

- Elkaar weer kunnen ontmoeten – ook spontaan, binnen en buiten de eigen bubbel. Je familie en vrienden weer zien, met andere mensen op de werkvloer of school samen leren en werken, kennissen ontmoeten in het café, mensen die je niet kent zien op de markt of waar dan ook... En dan gezellig naast elkaar zitten, elkaar kunnen aanraken en kunnen lachen of bewegen zonder angst of terughoudendheid.
- Vrijheid voor jezelf en anderen om 'jezelf te zijn' en invulling te geven aan zaken die voor het eigen geluk bepalend zijn, bijvoorbeeld kunnen trouwen, weer naar festivals en reizen, maar ook: ruimte om jezelf te kunnen ontplooiën in onderwijs en werk, en voor de mensen die extra geraakt zijn (financieel, mentaal) in de coronacrisis: hulp om hun leven weer op te bouwen.

Bewustzijn van wat er echt toe doet in het leven vasthouden

De crisis heeft daarnaast veel mensen aan het denken gezet over wat belangrijk voor ze is, in hun eigen leven, maar ook in de maatschappij. Het gaat dan om zaken als het waarden van aandacht en naar elkaar omkijken en voor elkaar zorgen, solidair zijn met anderen, een gezonde werk-privébalans, meer waardering voor de natuur en meer verantwoordelijkheid en betrokkenheid voelen voor de eigen leefomgeving, wijk en buurt. Die bewuste en betrokken levenshouding, of mindset, willen veel mensen bewaren. Dat draagt bij aan hun eigen geluk en aan de maatschappij.

Duurzamer en gezonder leven

Een derde thema waar men van droomt ligt op het vlak van gedrag. Bovengenoemde bewustwording en (her)waardering van zaken als rust en groen, gecombineerd met de negatieve effecten van de crisis op mentale en fysieke gezondheid van mensen, leidt ertoe dat men ook droomt van nieuw gedrag: 'groener' en gezonder. Als het aan de deelnemers ligt:

- bewegen straks meer mensen dan ooit in de buitenlucht: sporten in het park en wandelen in de natuur. Dat is niet alleen goed voor het lichaam, maar ook voor de geest en het biedt de mogelijkheid anderen te ontmoeten
  - combineren ze werk en thuis op een andere manier dan voorheen, waardoor een meer ontpannen tempo van leven ontstaat.
  - eten mensen straks gezonder, duurzamer (vegetarisch) en lokaler.
  - recycleren ze meer en ruimen (zwerf)afval op.
- Om een paar van de belangrijkste concrete voorbeelden te noemen.

Een 'vernieuwd' Nederland?

De laatste groep van dromen en verlangens gaat over Nederland als geheel. De coronacrisis roept wensbeelden op als het gaat om de manier waarop we in dit land samen leven als burgers, de manier waarop we werken, recreëren en wonen. Dan gaat het om zaken als duurzaamheid (landbouw, voedsel, reizen), sociale cohesie (solidariteit, naar elkaar omkijken, ruimte voor diversiteit), natuur (groen in de wijk, ruim baan voor natuurgebieden) en gelijke kansen voor iedereen (op het gebied van economie, wonen). Sommige zaken sluimerden al voor corona – en zijn door de crisis versterkt of pregnanter naar voren gekomen. En mensen uit de wens om er 'nu' wat aan te doen. Hier kwamen de grote thema's naar voren, waar de mensen die aan de dialogen deelnamen wel een steentje aan willen bijdragen. Er kwamen dan ook veel ideeën naar voren voor creatieve oplossingen – en bovenal lichte men daarbij de wens om mee te denken en doen en daarmee de vernieuwde versie van Nederland samen te maken, als overheid, bedrijfsleven, onderwijs en burgers.

watis
jouw
idee.nl

3. Concrete ideeën en eerste stappen

De derde stap was om te kijken naar eerste stappen of ideeën; wat zien mensen als manieren om dichterbij de gewenste toekomst te komen?

Aan de ene tafel was het makkelijk om de doorstart naar ideeën te maken dan aan de andere. Bij sommige dialogen kwamen deelnemers al vanaf de start met ideeën voor de toekomst – een aantal *natuur en milieudialogen* waar verhoudingsgewijs veel mensen aan meededen met een 'groen' beroep sprong er in dat opzicht uit. Bij andere gesprekken, met name die waar mensen persoonlijk leed hadden uitgewisseld, was het delen van die ervaringen voor mensen op zich al een belangrijke meerwaarde van het gesprek. Om binnen het tijdsbestek van 2 uur dan ook direct naar oplossingen te zoeken was dan een grote stap. En met name bij de grote vraagstukken (zoals de woningmarkt, verdeling van welvaart of klimaat) voelden mensen zich ook al snel onmachtig als burger: 'hoe kunnen wij dat veranderen?' Desalniettemin zijn deelnemers in alle gesprekken hierover samen gaan nadenken. Er kwamen zowel grote lijnen uit als hele concrete voorbeelden (regelmatig ook initiatieven die al bestaan). Bovendien werd duidelijk dat men zowel een rol ziet voor zichzelf als voor de overheid.

De meeste ideeën waren natuurlijk specifiek voor het onderwerp dat in de dialoog centraal stond. Toch valt ook hier een aantal rode draden op, over de thema's heen.

Ontmoetingen organiseren

Het organiseren van mogelijkheden voor mensen om elkaar te ontmoeten (ook, of juist, buiten de eigen bubbel) kwam bij vrijwel ieder thema naar voren, met telkens een iets ander accent:

- omdat men die ontmoetingen gemist heeft en het belangrijk is ze weer te organiseren om het sociale weefsel over bubbels heen weer op te bouwen als de maatregelen voorbij zijn. Veel van de 'wakkerere' verbindingen die mensen hadden zijn helemaal weg komen te vallen, een kickstart om die weer op te bouwen is daarom volgens mensen welkom (bij *samen leven*, bijvoorbeeld);
- omdat die ontmoetingen op zich belangrijk zijn zodat mensen *elkaar kunnen ondersteunen* bij herstel; samen bewegen houdt je beter vol dan alleen, met elkaar praten haait mensen uit hun isolement of kan helpen bij het werken van stress. (bij *geruk en ontspanning en gezondheid* bijvoorbeeld).

• omdat men tijdens de coronaperiode heeft ontdekt hoe waardevol het 'samen' is: samen bewegen, samen leren, samen werken... Dan is het inzetten op meer, of andere, ontmoetingen een vorm van *vernieuwing*: kantoorpanden zo inrichten dat het sociale daar de ruimte krijgt, in buurthuizen of horeca ruimte maken voor jongeren om samen te leren en studeren, ... (bij *werk en onderwijs*, bijvoorbeeld).

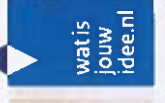
De transitie ondersteunen met momenten of rituelen

Het ondersteunen van de overgang van 'coronacrisistijd' naar de volgende fase komt bij een aantal dialogen terug. Het terugkeren naar 'het oude normaal' is iets waar mensen rekhalzend naar uitzien, en wat men tegelijkertijd ook spannend of niet vanzelfsprekend vindt. Hoe maken mensen weer contact over de grenzen van hun ergens kleine kring heen? Hoe geef je verlies en verdriet een plek? Zal de angst zomaar weer weggebben? Hoe wen je weer aan alle prikkels? Hoe herbouw je vertrouwen waar afstand is ontstaan, bijvoorbeeld door verschillen van mening over de maatregelen? Dit heeft volgens deelnemers de komende tijd extra aandacht nodig. Daarom kwam een aantal keren naar voren dat het misschien nodig is om overgangs-activiteiten te organiseren: een 'reconnect' festival voor studenten, een 'wenddag' voor mensen die weer naar kantoor gaan, een ritueel of monument om te herdenken, gesprekken op school of elders om verlies en spanningen te verwerken... Een aantal keren wordt daarbij genoemd dat kunstenaars een mogelijke rol kunnen vervullen.

Voortbouwen op de ideeën uit de samenleving; de toekomst samen maken

Voortbouwen op de ideeën en initiatieven in de samenleving die tijdens of door de coronatijd (of ervoor al) zijn ontstaan kwam ook regelmatig terug als idee op zich. Naast de inhoudelijke oplossingen die werden geopperd voor een bepaald vraagstuk, kwamen vrijwel altijd ook *proces-suggesties* voor hoe de overheid de creativiteit uit de samenleving (burgers, maar ook bedrijven en scholen) kan mobiliseren. Bijvoorbeeld door: subsidie te verspreken aan sociale ondernemers of veelbelovende burgerinitiatieven, meer van dit soort dialoogtafels te organiseren (landelijk of lokaal), hackathons te organiseren... De veerkracht en creativiteit die tijdens de coronacrisis naar boven is gekomen kan zo worden vastgehouden en uitgebouwd.

Het lijkt er daarbij op dat mensen van de overheid vooral een initierende, regulerende en faciliterende rol verwachten (denk aan: beleid maken, partijen zoals bedrijven en scholen stimuleren tot het nemen van verantwoordelijkheid, (burger)initiatieven versterken, campagnes over thema's

wat is
jouw
idee.nl

als gezonde voeding en aandacht voor elkaar). Ze willen zelf als burgers graag mee denken en doen (input leveren voor beleid, zelf initiatieven opzetten...). Op zijn minst hopen mensen daarbij op een overheid die 'luistert naar de samenleving, vaker nog houden ze een pleidooi voor een overheid die de creativiteit in de samenleving stimuleert en opzoekt, door mensen uit te nodigen om mee te denken en vooral ook door initiatieven uit de samenleving te stimuleren.

De lokale overheid is en voelt daarin heel dichtbij, met name als het gaat over thema's als ontmoeten en verbinden in de samenleving. Het gegeven dat de gesprekken werden voorgezeten door wethouders en burgemeesters konden mensen erg waarderen, en het resulteerde bovendien meer dan eens in een concreet initiatief. In een gemeente gaat men nu bijvoorbeeld fruitbomen planten om ontmoetingen over bubbel heen te stimuleren, een andere host gaat een post-coronadenk tank gaat oprichten (met ook inwoners van buiten deze woonplaats als friskijkers) en in weer een andere dialoog ontstond het plan om in een lokale basisschool lessen over gezonde voeding te gaan opstarten met een lokale boer.

Vooral bij de grotere thema's, zoals klimaat, welvaartsverdeling, gezondheid en wonen hoopt men daarnaast ook op visionair beleid en sterk leiderschap van de landelijke overheid.

4. Procesobservaties

Verbindende, motiverende, blikverruimende gesprekken

Als het gaat over de gesprekken valt in alle dialogen een aantal zaken op (mensen gaven die in de meeste gevallen ook terug aan het eind, bij het afscheid):

- Mensen krijgen energie van anderen ontmoeten 'buiten hun bubbel', andere verhalen en ervaringen vergroten hun blik en leefwereld. En het activeert ook de wens om te helpen. Je kunt bijvoorbeeld in abstracte zin weten dat er woningnood is onder jongeren; het verhaal van een jongere horen maakt dat er direct energie loskomt om iets te doen. En het gebeurt regelmatig dat mensen het een (soms licht confronterende) eye opener vinden om een inzichtje in de leefwereld van anderen te krijgen en te merken dat corona nog op een heel andere manier levens beïnvloedt. De grote verschillen tussen verschillende groepen werden zo ineens tastbaar en 'invoelbaar'. Niet alleen het horen van andere verhalen had impact, ook het kunnen vertellen

van je eigen verhaal doet mensen goed – zeker bij ervaringen waar persoonlijk leed onder schuil gaat. Mensen waarderen het om gehoord te worden. En te weten dat ze niet de enige zijn, bijvoorbeeld.

- Deelnemers krijgen hoop en moed van de dialogen doordat het ook over ideeën en oplossingen gaat en omdat ze gelijkgestemden treffen. Dat het gesprek zo was opgebouwd dat het niet alleen ging over het uitwisselen van ervaringen en zorgen maar ook over het nadenken over de toekomst, gaf mensen inspiratie. Zelfs in de gesprekken waar deelnemers het lastig vonden om oplossingen te bedenken, was het praten erover bemoedigend
- Mensen noemen opvallend vaak dat de dialogen zelf op zich al een manier zijn om te bouwen aan Nederland na de crisis. Het vraagt wel iemand die ze 'bij elkaar uitnodigt'. Mensen spraken hun waardering uit voor het initiatief, en ook vaak de hoop dat dit een vervolg krijgt – waarbij dan zoveel mogelijk 'iedereen' aan tafel wordt genodigd.

Het is hierbij belangrijk aan te rekenen dat vooral gemotiveerde mensen aan tafel zaten; het overgrote deel gaf zichzelf op via de website en wilde dus graag in gesprek. Overigens gold voor een deel van hen dat ze dat ook graag wilden omdat ze echt onvrede voelden over het huidige coronabeleid. Door te starten met persoonlijke verhalen en expliciet door te vragen op wat mensen willen (gedroomde toekomst) ontstond ook bij hen zicht op de wens achter de boosheid ook voor de deelnemers zelf). Een ander deel van de mensen was uitgenodigd door burgemeester en wethouder – wat natuurlijk op zich ook motiverend werkt.

Het gegeven dat de gesprekken digitaal werden gevoerd weerhield mensen er niet van om toch persoonlijk te worden – veel van hen waren verbaasd dat ze zo snel met vreemden in een goed gesprek terecht kwamen. Soms wilden mensen na afloop mailadressen uitwisselen omdat er in korte tijd een band was opgebouwd. Dit soort verrassende ontmoetingen met onbekenden is natuurlijk ook net wat veel mensen missen in de coronatijd.

'Schurende' wensen

Een andere observatie betreft de aard van de dromen: regelmatig kwamen wensen op tafel die met elkaar 'schuren'. We noemen een aantal opvallende spanningsvelden:

- Mensen willen soms tegelijkertijd dingen die lastig samen gaan. Een veel voorkomend voorbeeld was duurzame keuzes willen maken en ook comfortabel leven en gemeten. Dus bijvoorbeeld minder reizen, en tegelijk graag op vakantie gaan en iets van de wereld zien. Online shoppen maar je

schuldig voelen over het verkeer dat dat teveel brengt... Maar ook tussen gezond en lokaal eten en goedkoop zit een spanning. Niet als tussen erop uit willen gaan en willen feesten en gezond leven en bewegen. Mensen vinden het al met al mede hierdoor best spannend of ze hun goede voorname kunnen vasthouden.

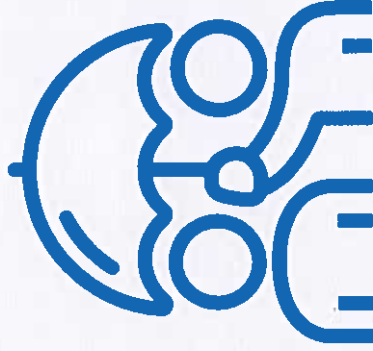
- **Soms zit er spanning op de wensen/belangen van verschillende groepen: wat goed is voor de een is niet altijd goed voor de ander....** Starters snakken bijvoorbeeld naar een einde aan het thuiswerken – ze willen het vak leren en hebben daarvoor mensen om zich heen nodig, ze wonen vaak krap dus hebben niet de goeie faciliteiten of ruimte thuis. Terwijl anderen die bijvoorbeeld meer ervaring hebben, en een groter huis, de rust juist heerlijk vinden en het willen vasthouden. Mensen met een chronische beperking vinden het beeldbellen een uitkomst en hopen dat het blijft, zodat zij makkelijker kunnen blijven meedoen aan meetings, terwijl mensen die soms al een jaar thuiswerken er graag mee zouden stoppen en de ontmoetingen weer live doen. Sommige leerlingen gedijen bij de rust van het thuisonderwijs terwijl anderen er juist echt achterstand door oplopen en eronder lijden. En zo verder.

- **Mensen benoemen ook de toegenomen spanning tussen groepen met verschillende meningen,** bijvoorbeeld over (naleving van) de coronamaatregelen of vaccinaties. Zeker in de samen leven dialoog kwam dik als zorgpunt naar voren. Niet zozeer alleen vanwege die verschillen van inzicht, maar vooral omdat het lastig lijkt daarover met elkaar te spreken: groepen zijn uit elkaar gegroeid en meningen verhard.
- **(Het gebrek aan) ruimte is een beperkende factor voor een aantal wensen.** Niet alles wat iedereen wil kan straks ook, puur vanwege ruimtegebrek. Dat komt bijvoorbeeld naar voren als het gaat om drukte in de natuurgebieden en het groen in de stad. Meer mensen willen vaker de natuur in, maar dat leidt ook tot verstoring van deze fide natuur. Als het gaat om woonwensen is de droom genoeg, betaalbare, woningen voor iedereen. Dat vraagt (naast bijvoorbeeld financiën) ook heel slim gebruik van de ruimte om dat te realiseren.

- **Wensen lijken soms ook te botsen met bestaande systemen en structuren.** Met name bij de 'grotere' vraagstukken zoals klimaat en woningmarkt speelt dit dilemma. De boeren hebben een bepaald verdienmodel, het is niet makkelijk om te gooien naar een meer duurzaam systeem (even los van de vraag of iedereen dat wil). De huizenmarkt is op een bepaalde manier vast komen te staan, waarbij starters er nog maar moeilijk tussenkomen, en er aan de andere kant mensen zijn die wel kleiner willen gaan wonen maar het niet kunnen betalen, hoe krijg je daar weer beweging in?

Overigens hoorden we ook mogelijke oplossingen om met deze spanningsvelden om te gaan, zoals:

- De dialoog (blijven) aangaan en stimuleren. Enerzijds is de dialoog het middel om nieuwe oplossingen te verzinnen anderzijds is het al deel van de oplossing ... omdat de dialoog verbindend en activerend werkt.
- Samen creatieve, out of the box, oplossingen verzinnen (bijvoorbeeld echt andere manieren van wonen: lege kantoorpanden ombouwen tot studentwoningen) en lokaal werken (in een bepaalde gemeente of buurt of wijk mensen oplossingen laten verzinnen die aansluiten bij die specifieke situatie – vanuit het vraagstuk redenerend en niet vanuit beleid).
- Flexibiliteit en maatwerk voor iedereen (bijvoorbeeld een pleidooi voor thuiswerken en thuis onderwijs mogelijk maken maar zorgen dat mensen daarin kunnen variëren, naar gelang hun behoefte).
- Voorlichting en campagne en lessen, waardoor mensen het makkelijker krijgen om hun goede voorname(s) omtrent bijvoorbeeld groen en duurzaam en gezond gedrag vol te houden.
- Krachtig leiderschap en visie van de overheid (bijvoorbeeld op wonen, economie en klimaat). Met de uitnodiging: zet een duidelijke lijn uit en laat burgers dan meedoen om creatieve ideeën te verzinnen.

wat is
jouw
idee.nl

Kernpunten uit de themadialogen met burgers

De themadialogen waren georganiseerd naar zeven thema's, gedestilleerd uit de verkenningdialogen waarin we in algemene zin naar kiem- en knelverhalen uit de coronacrisis hadden gevraagd. Elke themadialoog zoomde in op een onderwerp dat uit die eerste gesprekken naar voren was gekomen: gezondheid bijvoorbeeld, of natuur en milieu. Van iedere serie themadialogen is een apart rapport gemaakt met een samenvatting van de belangrijkste bevindingen.

In de praktijk bleek dat mensen zowel in hun zorgen als in hun oplossingen telkens dwarsverbanden maakten. Groen kwam bijvoorbeeld op veel plekken terug: natuurlijk bij 'natuur en milieu', maar ook bij een thema als 'gezondheid', 'geluk en ontspanning' en 'wonen en verkeer', omdat groen bijdraagt aan fijne buurten en aan bewegen (wat bijdraagt aan mentale en fysieke gezondheid). En een onderwerp als 'ontmoeten' popte ook overal op: het is zo'n wezenlijk onderdeel van het leven na de coronacrisis dat het op meerdere manieren aandacht verdient. In dit document vangen we de belangrijkste van die rode draden, over de thema's heen.

Als indeling houden we, net als bij de themadialoograpporten, de drie basisvragen uit de gesprekken aan.

1. Wat is er tijdens de coronacrisis in de knel gekomen en wat is er ontkiemd?
  2. Hoe ziet de gewenste toekomst na de crisis eruit?
  3. Wat zijn eerste stappen en concrete ideeën om hiernaar toe te werken?
- We sluiten af met enkele procesobservaties.

1. Knel en kiemverhalen

Elke dialoog startte met de vraag wat er voor de deelnemers op het thema dat centraal stond in de knel was gekomen tijdens de coronacrisis, en wat er juist was ontkiemd aan positieve ontwikkelingen.

Dit leverde een grote diversiteit aan verhalen op, waarbij opviel dat mensen heel open vertelden over hun ervaringen. De inhoud van de verhalen verschilde logisch per thema. Zo waren er aan de tafels over onderwerpen als *geluk en ontspanning* of *gezondheid* verhoudingsgewijs veel zeer persoonlijke verhalen van mensen over hoe zij bijvoorbeeld worstelden met depressieve gevoelens of het afscheid van dierbaren. Bij andere thema's, zoals *natuur en milieu* of *wonen en verkeer*, ging het ook meer over de samenleving als geheel.

Als grote gemene deler kunnen we zeggen dat veel knelpunten te maken hebben met:

- ontbreken van ontmoetingen en sociale contacten als gevolg van de corona maatregelen. Mensen missen daarbij de dichtbij-contacten maar ook de wat 'lossere' verbindingen met kennissen of mensen die je toevallig op straat of in het café tegenkomt.
- de beperking van de bewegingsvrijheid en de activiteiten die daardoor komen te vervallen - zoals sporten, winkelen, uitgaan, vakantie of uitjes... Er komt hierdoor een bepaalde mate van zorgeloosheid en spontaniteit in het gedrag.

- persoonlijke verliezen op allerlei vlak (verlies van dierbaren, achteruitgang van eigen (mentale) gezondheid, werk, inkomsten,...)
- zorgen om een toenemende tweedeling in de maatschappij: tussen groepen die echt zwaar geraakt worden door corona die het nog moeilijker krijgen en anderen bij wie het meevalt ('krijgen we geen winnaars en verliezers?'), maar ook de verharding in discussies en de sociale afstand tussen groepen.
- geraakt zijn door de hulpvaardigheid die ze zien in hun eigen buurt, bijvoorbeeld als iemand ziek is, en zich daarnaast zorgen maken over de toenemende verharding en tweedeling in de maatschappij als geheel.

Als het gaat om zaken die **ontkiemd** zijn dan zien we als rode draden:

- de creativiteit en veerkracht in de persoonlijke sfeer en in het land als geheel ('we kunnen meer dan we denken').
- bewustwording rond wat (of wie) echt belangrijk is in het eigen leven: meer rust (losbreken uit de 'prestatie maatschappij'), andere werk/privébalans, aandacht voor gezondheid, tijd voor buiten zijn in de natuur.
- bezinning op wat belangrijk is in de maatschappij en de wereld: klimaat, duurzaamheid, solidariteit, brede welvaart.

In veel verhalen kwamen **beide kanten van de medaille** terug. Soms zaten ze in een verhaal. Denk aan mensen die:

- enthousiast zijn over het gegeven dat mensen zoveel meer naar buiten gaan om te wandelen en tegelijkertijd bezorgd zijn over de toegenomen druk op natuurgebieden.
- genieten van de ruimte die ontstaat door het thuiswerken en het aan de andere kant lastig vinden hun collega's niet te zien.
- het contact met brede familie en meer algemene kennissen missen en tegelijk genieten van de verdiepte band met het eigen gezin en de kleine kring daaromheen.

- Andere keren zaten de twee kanten van de medaille in verhalen van *verschillende mensen*, zoals bijvoorbeeld:
  - veertigers en vijftigers die genieten van de rust die ontstaat door het thuiswerken en het wegvallen van sociale contacten – en jongeren die tegen de muren van hun kamer oplopen of juist heel veel drukte in huis ervaren zonder plek om rustig te studeren, en er naar snakken om weer naar school te kunnen en weer uit te gaan.
  - mensen die blij zijn met de ruimte in en om hun huis, en anderen die juist merken hoe klein ze wonen, hoe graag ze meer groen om zich heen willen en hoe moeilijk het is om een andere woning te vinden.
  - jonge ouders die – ondanks de drukte die het thuiswerken en -onderwijs ook meebrengt – genieten van de extra tijd thuis met het gezin en anderen, zoals alleenstaanden of mensen die aan zelfisolatie doen in verband met een chronische aandoening, die een grote eenzaamheid ervaren.
  - mensen die onverwacht nieuwe hobby's ontdekken en merken dat ze eigenlijk ook goed gedijen zonder alle prikkels, en anderen die juist het leven als een sleur zijn gaan ervaren.
  - werknemers die hun werk wel zien wijzigen, maar voor wie qua inkomen of baanzekerheid niet veel verandert en mensen die hun werk zagen verdwijnen of moeten vechten om hun zaak open te houden.
- En zo zouden we de lijst nog langer kunnen maken. De coronacrisis raakt iedereen, maar wel echt op een verschillende manier en met een verschillende intensiteit. Hoe het iemands leven beïnvloedt is afhankelijk van

allerlei factoren zoals levensfase, leeftijd, woonomstandigheden, soort werk(verband), karakter, gezondheid...

2. De gewenste toekomst

De tweede vraag uit de dialogen was: wat verdient aandacht in de periode na de crisis? We begonnen bij de brede dromen en verlangens. Mensen deelden letterlijk een foto die past bij hun wensbeeld van de toekomst na corona.

Vogels (als symbool voor vrijheid), natuur (groen, buiten) en mensen (met name mensen die samenkomen, elkaar ontmoeten) kwamen op veel van die beelden voorbij. En verder waren ze natuurlijk ook heel verschillend, omdat de onderwerpen zo verschilden. Toch zien we in die variatie vier rode draden terugkeren.

Anderen weer spontaan ontmoeten en de vrijheid en terug

Mensen willen ten eerste twee zaken heel graag terug:

- Elkaar weer kunnen ontmoeten – ook *spontaan*, binnen en buiten de eigen bubbel. Je familie en vrienden weer zien, met andere mensen op de werkvloer of school samen leren en werken, kennissen ontmoeten in het cafe, mensen die je niet kent zien op de markt of waar dan ook... En dan bewegen zonder angst of terughoudendheid.
- Vrijheid voor jezelf en anderen om 'jezelf te zijn' en invulling te geven aan zaken die voor het eigen geluk bepalend zijn, bijvoorbeeld kunnen trouwen, weer naar festivals en reizen, maar ook: ruimte om jezelf te kunnen ontplooiën in onderwijs en werk, en voor de mensen die extra geraakt zijn (financieel, mentaal) in de coronacrisis: hulp om hun leven weer op te bouwen.

Bewustzijn van wat er echt toe doet in het leven vasthouden

De crisis heeft daarnaast veel mensen aan het denken gezet over wat belangrijk voor ze is, in hun eigen leven, maar ook in de maatschappij. Het gaat dan om zaken als het waarderen van aandacht en naar elkaar omkijken en voor elkaar zorgen, solidair zijn met anderen, een gezonde werk-privébalans, meer waardering voor de natuur en meer verantwoordelijkheid en betrokkenheid voelen voor de eigen leefomgeving: wijk en buurt. Die bewuste en betrokken levenshouding, of mindset, willen veel mensen bewaren. Dat draagt bij aan hun eigen geluk en aan de maatschappij.

Duurzamer en gezonder leven

Een derde thema waar men van droomt ligt op het vlak van gedrag. Bovengenoemde bewustwording en (her)waardering van zaken als rust en groen, gecombineerd met de negatieve effecten van de crisis op mentale en fysieke gezondheid van mensen, leidt ertoe dat men ook droomt van nieuw gedrag: 'groener' en gezonder. Als het aan de deelnemers ligt:

- bewegen straks meer mensen dan ooit in de buitenlucht: sporten in het park en wandelen in de natuur. Dat is niet alleen goed voor het lichaam, maar ook voor de geest en het biedt de mogelijkheid anderen te ontmoeten.
  - combineren ze werk en thuis op een andere manier dan voorheen, waardoor een meer ontspannen tempo van leven ontstaat.
  - eten mensen straks gezonder, duurzamer (vegetarisch) en lokaler.
  - recyclen ze meer en ruimen (zwerfafval) op.
- ..om een paar van de belangrijkste concrete voorbeelden te noemen.

Een 'vernieuwd' Nederland?

De laatste groep van dromen en verlangens gaat over Nederland als geheel. De coronacrisis roept wensbeelden op als het gaat om de manier waarop we in dit land samen leven als burgers, de manier waarop we werken, recreëren en wonen. Dan gaat het om zaken als duurzaamheid (landbouw, voedsel, reizen), sociale cohesie (solidariteit, naar elkaar omkijken, ruimte voor diversiteit), natuur (groen in de wijk, ruim baan voor natuurgebieden) en gelijke kansen voor iedereen (op het gebied van economie, wonen). Sommige zaken sluimerden al voor corona – en zijn door de crisis versterkt of pregnanter naar voren gekomen. En mensen uiten de wens om er 'nu' wat aan te doen. Hier kwamen de grote thema's naar voren, waar de mensen die aan de dialogen deelnamen wel een steentje aan willen bijdragen. Er kwamen dan ook veel ideeën naar voren voor creatieve oplossingen – en bovenal uitte men daarbij de wens om mee te denken en doen en daarmee de vernieuwde versie van Nederland *samen* te maken, als overheid, bedrijfsleven, onderwijs en burgers.

3. Concrete ideeën en eerste stappen

De derde stap was om te kijken naar eerste stappen of ideeën: wat zien mensen als manieren om dichterbij de gewenste toekomst te komen?

Aan de ene tafel was het makkelijker om de doorstart naar ideeën te maken dan aan de andere. Bij sommige dialogen kwamen deelnemers al vanaf de start met ideeën voor de toekomst - een aantal *natuur en milieudialogen* waar verhoudingsgewijs veel mensen aan meededen met een 'groen' beroep sprong er in dat opzicht uit. Bij andere gesprekken, met name die waar mensen persoonlijk leed hadden uitgewisseld, was het delen van die

ervaringen voor mensen op zich al een belangrijke meerwaarde van het gesprek. Om binnen het tijdsbestek van 2 uur dan ook direct naar oplossingen te zoeken was dan een grote stap. En met name bij de grote vraagstukken (zoals de woningmarkt, verdeling van welvaart of klimaat) voelen mensen zich ook al snel onmachtig als burger: 'hoe kunnen wij dat veranderen?' Desalniettemin zijn deelnemers in *alle* gesprekken hierover samen gaan nadenken. Er kwamen zowel grote lijnen uit als hele concrete voorbeelden (regelmatig ook initiatieven die al bestaan). Bovendien werd duidelijk dat men zowel een rol ziet voor zichzelf als voor de overheid.

De meeste ideeën waren natuurlijk specifiek voor het onderwerp dat in de dialoog centraal stond. Toch valt ook hier een aantal rode draden op, over de thema's heen.

Ontmoetingen organiseren

Het organiseren van mogelijkheden voor mensen om elkaar te ontmoeten (ook, of juist, buiten de eigen bubbel) kwam bij vrijwel ieder thema naar voren, met telkens een iets ander accent:

- omdat men die ontmoetingen *germist* heeft en het belangrijk is ze weer te organiseren om het sociale weefsel over bubbels heen weer op te bouwen als de maatregelen voorbij zijn. Veel van de 'zwakkere' verbindingen die mensen hadden zijn helemaal weg komen te vallen, een kickstart om die weer op te bouwen is daarom volgens mensen welkom (bij *samen leven*, bijvoorbeeld).
- omdat die ontmoetingen op zich belangrijk zijn zodat mensen *elkaar kunnen ondersteunen bij herstel*: samen bewegen houdt je beter vol dan alleen, met elkaar praten haalt mensen uit hun isolement of kan helpen

bij het verwerken van stress. (bij *geluk* en *ontspanning* en *gezondheid* bijvoorbeeld).

omdat men tijdens de coronaperiode heeft ontdekt *hoe waardevol* het 'samen' is: samen bewegen, samen leren, samen werken... Dan is het inzetten op meer, of andere, ontmoetingen een vorm van *vernieuwing*: kantoorpanden zo inrichten dat het sociale daar de ruimte krijgt, in buurthuizen of horeca ruimte maken voor jongeren om samen te leren en studeren, ... (bij *werk* en *onderwijs*, bijvoorbeeld).

De transitie ondersteunen met momenten of rituelen

Het ondersteunen van de overgang van 'coronacrisistijd' naar de volgende fase komt bij een aantal dialogen terug. Het terugkeren naar 'het oude normaal' is iets waar mensen reikhalzend naar uitzien, en wat men tegelijkertijd ook spannend of niet vanzelfsprekend vindt. Hoe maken mensen weer contact over de grenzen van hun eigen kleine kring heen? Hoe geef je verlies en verdriet een plek? Zal de angst zomaar weer weggebben? Hoe wen je weer aan alle prikkels? Hoe herbouw je vertrouwen waar afstand is ontstaan, bijvoorbeeld door verschillen van mening over de maatregelen? Dit heeft volgens deelnemers de komende tijd extra aandacht nodig. Daarom kwam een aantal keren naar voren dat het misschien nodig is om overgang-activiteiten te organiseren: een 'reconnect'festival voor studenten, een 'wendag' voor mensen die weer naar kantoor gaan, een ritueel of monument om te herdenken, gesprekken op school of elders om verlies en spanningen te verwerken.... Een aantal keren wordt daarbij genoemd dat kunstenaars een mogelijke rol kunnen vervullen.

Voortbouwen op de ideeën uit de samenleving: de toekomst samen maken
Voortbouwen op de ideeën en initiatieven in de samenleving die tijdens of door de coronatijd (of ervoor al) zijn ontstaan kwam ook regelmatig terug als idee op zich. Naast de inhoudelijke oplossingen die werden geopperd voor een bepaald vraagstuk, kwamen vrijwel altijd ook *proces-suggesties* voor hoe de overheid de creativiteit uit de samenleving (burgers, maar ook bedrijven en scholen) kan mobiliseren. Bijvoorbeeld door: subsidie te verstrekken aan sociale ondernemers of veelbelovende burgerinitiatieven, meer van dit soort dialoogtafels te organiseren (landelijk of lokaal), hackathons te organiseren... De veerkracht en creativiteit die tijdens de coronacrisis naar boven is gekomen kan zo worden vastgehouden en uitgebouwd.

Het lijkt er daarbij op dat mensen van de overheid vooral een initiërende, regulerende en faciliterende rol verwachten (denk aan: beleid maken, partijen zoals bedrijven en scholen stimuleren tot het nemen van verantwoordelijkheid, (burger)initiatieven versterken, campagnes over thema's als gezonde voeding en aandacht voor elkaar). Ze willen zelf als burgers graag mee denken en doen (input leveren voor beleid, zelf initiatieven opzetten...). Op zijn minst hopen mensen daarbij op een overheid die 'luistert naar de samenleving', vaker nog houden ze een pleidooi voor een overheid die de creativiteit in de samenleving stimuleert en opzoekt, door mensen uit te nodigen om mee te denken en vooral ook door initiatieven uit de samenleving te stimuleren.

De *lokale* overheid is en voelt daarin heel dichtbij, met name als het gaat over thema's als ontmoeten en verbinden in de samenleving. Het gegeven dat de gesprekken werden voorgezeten door wethouders en burgemeesters konden mensen erg waarderen, en het resulteerde bovendien meer dan eens in een concreet initiatief. In een gemeente gaat men nu bijvoorbeeld fruitbomen

planten om ontmoetingen over bubbels heen te stimuleren, een andere host gaat een post-coronadenktank gaat oprichten (met ook inwoners van buiten deze woonplaats als friskijkers) en in weer een andere dialoog ontstond het plan om in een lokale basisschool lessen over gezonde voeding te gaan opstarten met een lokale boer.

Vooraf bij de grotere thema's, zoals klimaat, welvaartsverdeling, gezondheid en wonen hoopt men daarnaast ook op visionair beleid en sterk leiderschap van de *landelijke* overheid.

4. Procesobservaties

Verbindende, motiverende, blikverruimende gesprekken

Als het gaat over de gesprekken valt in alle dialogen een aantal zaken op (mensen gaven die in de meeste gevallen ook terug aan het eind, bij het afscheid):

- Mensen krijgen energie van anderen ontmoeten 'buiten hun bubbel': andere verhalen en ervaringen vergroten hun blik en leefwereld. En het activeert ook de wens om te helpen. Je kunt bijvoorbeeld in abstracte zin weten dat er woningnood is onder jongeren: het verhaal van een jongere horen maakt dat er direct energie loskomt om iets te *doen*. En het gebeurde regelmatig dat mensen het een (soms licht confronterende) eye opener vonden om een inkijkje in de leefwereld van anderen te krijgen en te merken dat corona nog op een heel andere manier levens beïnvloedt. De grote verschillen tussen verschillende groepen werden zo ineens tastbaar en invoelbaar. Niet alleen het horen van andere verhalen had impact, ook het kunnen vertellen van je eigen verhaal doet mensen goed – zeker bij ervaringen waar persoonlijk leed onder schuil gaat. Mensen waarderen het om gehoord te worden. En te weten dat ze niet de enige zijn, bijvoorbeeld.

- Deelnemers krijgen hoop en moed van de dialogen doordat het ook over ideeën en oplossingen gaat en omdat ze gelijkgestemden treffen. Dat het gesprek zo was opgebouwd dat het niet alleen ging over het uitwisselen van ervaringen en zorgen maar ook over het nadenken over de toekomst, gaf mensen inspiratie. Zelfs in de gesprekken waar deelnemers het lastig vonden om oplossingen te bedenken, was het praten erover bemoedigend.

- Mensen noemen opvallend vaak dat de dialogen zelf op zich al een manier zijn om te bouwen aan Nederland na de crisis. Het vraagt wel iemand die ze 'bij elkaar uitnodigt'. Mensen spraken hun waardering uit voor het initiatief, en ook vaak de hoop dat dit een vervolg krijgt – waarbij dan zoveel mogelijk 'iedereen' aan tafel wordt genodigd.

Het is hierbij belangrijk aan te tekenen dat vooral gemotiveerde mensen aan tafel zaten: het overgrote deel gaf zichzelf op via de website en *wilde* dus graag in gesprek. Overigens gold voor een deel van hen dat ze dat ook graag wilden omdat ze echt onvrede voelden over het huidige coronabeleid. Door te starten met persoonlijke verhalen en expliciet door te vragen op wat mensen *willen* (gedroomde toekomst) ontstond ook bij hen zicht op de wens achter de boosheid (ook voor de deelnemers zelf). Een ander deel van de mensen was uitgenodigd door burgemeester en wethouder – wat natuurlijk op zich ook motiverend werkt.

Het gegeven dat de gesprekken digitaal werden gevoerd weerhield mensen er niet van om toch persoonlijk te worden – veel van hen waren verbaasd dat ze zo snel met vreemden in een goed gesprek terecht kwamen. Soms wilden mensen na afloop mailadressen uitwisselen omdat er in korte tijd een band

was opgebouwd. Dit soort verrassende ontmoetingen met onbekenden is natuurlijk ook net wat veel mensen missen in de coronatijd.

'Schurende' wensen

Een andere observatie betreft de aard van de dromen: regelmatig kwamen wensen op tafel die met elkaar 'schuren'. We noemen een aantal opvallende spanningsvelden:

- *Mensen willen soms tegelijkertijd dingen die lastig samen gaan.* Een veel voorkomend voorbeeld was duurzame keuzes willen maken en ook comfortabel leven en genieten. Dus bijvoorbeeld minder reizen, en tegelijk graag op vakantie gaan en iets van de wereld zien. Online shoppen maar je schuldig voelen over het verkeer dat dat teweeg brengt... Maar ook tussen gezond en lokaal eten en goedkoop zit een spanning. Net als tussen erop uit willen gaan en willen feesten en gezond leven en bewegen. Mensen vinden het al met al mede hierdoor best spannend of ze hun goede voornemens kunnen vasthouden.
- *Soms zit er spanning op de wensen/belangen van verschillende groepen: wat goed is voor de een is niet altijd goed voor de ander....* Starters snakken bijvoorbeeld naar een einde aan het thuiswerken – ze willen het vak leren en hebben daarvoor mensen om zich heen nodig, ze wonen vaak krap dus hebben niet de goeie faciliteiten of ruimte thuis. Terwijl anderen die bijvoorbeeld meer ervaring hebben, en een groter huis, de rust juist heerlijk vinden en het willen vasthouden. Mensen met een chronische beperking vinden het beeldbellen een uitkomst en hopen dat het blijft, zodat zij makkelijker kunnen blijven meedoen aan meetings, terwijl mensen die soms al een jaar thuiswerken er graag mee zouden stoppen en de ontmoetingen weer live doen. Sommige leerlingen gedijen

bij de rust van het thuisonderwijs terwijl anderen er juist echt achterstand door oplopen en eronder lijden. En zo verder.

- *Mensen benoemen ook de toegenomen spanning tussen groepen met verschillende meningen, bijvoorbeeld over (naleving van) de coronamaatregelen of vaccinaties.* Zeker in de samen leven dialoog kwam dit als zorgpunt naar voren. Niet zozeer alleen vanwege die verschillen van inzicht, maar vooral omdat het lastig lijkt daarover met elkaar te spreken: groepen zijn uit elkaar gegroeid en meningen verhard. *(Het gebrek aan) ruimte is een beperkende factor voor een aantal mensen.* Niet alles wat iedereen wil kan straks ook, puur vanwege ruimtegebrek. Dat komt bijvoorbeeld naar voren als het gaat om drukte in de natuurgebieden en het groen in de stad. Meer mensen willen vaker de natuur in, maar dat leidt ook tot verstoring van diezelfde natuur. Als het gaat om woonwensen is de droom genoeg, betaalbare, woningen voor iedereen. Dat vraagt (naast bijvoorbeeld financiën) ook heel slim gebruik van de ruimte om dat te realiseren.
- *Wensen lijken soms ook te botsen met bestaande systemen en structuren.* Met name bij de 'grotere' vraagstukken zoals klimaat en woningmarkt speelt dit dilemma. De boeren hebben een bepaald verdienmodel, het is niet makkelijk om te gooien naar een meer duurzaam systeem (even los van de vraag of iedereen dat wil). De huizenmarkt is op een bepaalde manier vast komen te staan, waarbij starters er nog maar moeilijk tussenkomen, en er aan de andere kant mensen zijn die wel kleiner willen gaan wonen maar het niet kunnen betalen, hoe krijg je daar weer beweging in?

Overigens hoorden we ook mogelijke oplossingen om met deze spanningsvelden om te gaan, zoals:

- De dialoog (blijven) aangaan en stimuleren. Enerzijds is de dialoog het middel om nieuwe oplossingen te verzinnen anderzijds is het al deel van de oplossing ... omdat de dialoog verbindend en activerend werkt.
- Samen *creatieve*, out of the box, oplossingen verzinnen (bijvoorbeeld echt *andere* manieren van wonen: lege kantoorpanden ombouwen tot studentenwoningen) en lokaal werken (in een bepaalde gemeente of buurt of wijk mensen oplossingen laten verzinnen die aansluiten bij die specifieke situatie – vanuit het vraagstuk redenerend en niet vanuit beleid).
- Flexibiliteit en maatwerk voor iedereen (bijvoorbeeld een pleidooi voor thuiswerken en thuis onderwijs mogelijk maken maar zorgen dat mensen daarin kunnen variëren, naar gelang hun behoefte).
- Voorlichting en campagne en lessen, waardoor mensen het makkelijker krijgen om hun goede voornemens omtrent bijvoorbeeld groen en duurzaam en gezond gedrag vol te houden.
- Krachtig leiderschap en visie van de overheid (bijvoorbeeld op wonen, economie en klimaat). Met de uitnodiging: zet een duidelijke lijn uit en laat burgers dan meedoen om creatieve ideeën te verzinnen.

Rijksoverheid

Nederland na de crisis

Herstellen en vernieuwen

Naast het bestrijden van het COVID-19 virus in het hier en nu, denken we na over hoe Nederland kan herstellen en vernieuwen naar aanleiding van de coronacrisis. De Rijksoverheid gaat deze vraag samen op met gemeenten, provincies, bedrijven, maatschappelijke organisaties, wetenschappers, pioniers en individuele Nederlanders. Welke ideeën leven er? Waar willen we het over hebben? En waar schuift het?

Kijk op [vrijheid.nl/indocrisis](https://www.vrijheid.nl/indocrisis)

Nederland na de crisis

Overstijgende thema's

DGSC-19

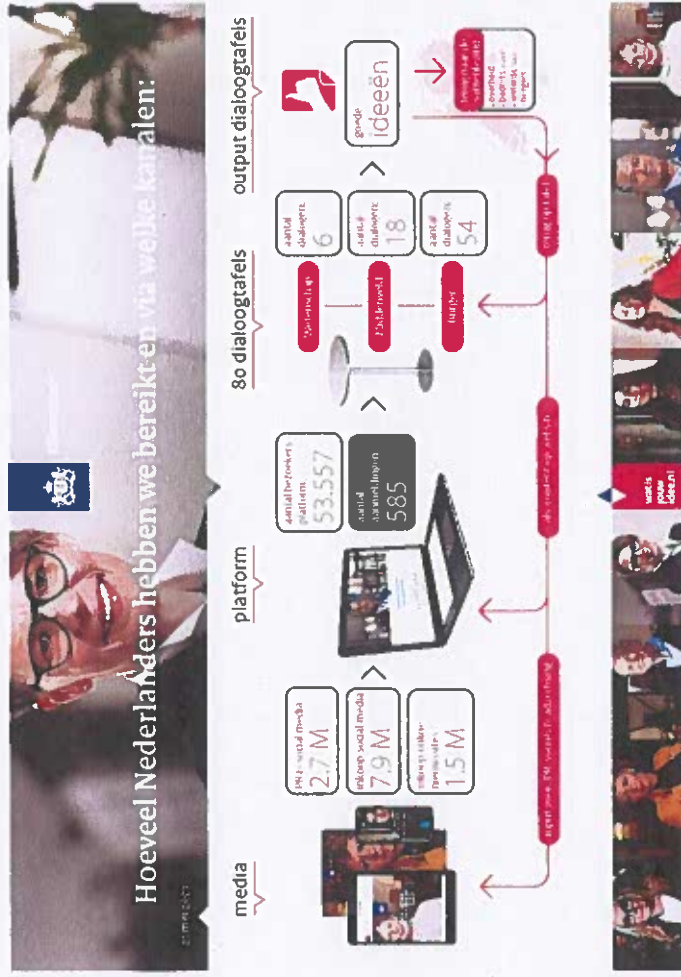
In deze presentatie staan:

1. De uitkomsten van de dialoog 'Nederland na de crisis', waarbij burgers, bedrijven, middenveld, (dwars)denkers en wetenschappers aangeven wat volgens hen herstel- en vernieuwingsbehoeften zijn.
2. De integrale, domeinoverstijgende opgaven die naar aanleiding van departementale herstelplannen zijn geïdentificeerd.

Deze bouwstenen leiden tot overstijgende thema's, die we gebruiken in verdere concretisering van de plannen en acties.

1. In gesprek met samenleving over NL na coronacrisis

- > "Wat zijn herstel- en vernieuwingsopgaven voor Nederland na de coronacrisis?"
- > Van februari t/m mei 2021 in gesprek met burgers, bedrijven, middenveld, (dwars)denkers en wetenschap.
- > 80 dialogen, 600+ burgers, 37 wethouders en burgemeesters, 26 bedrijven, 2,7 miljoen mensen bereikt via social media.

Uitkomsten dialoog via: www.watisjouwidee.nl

Zie ook bijlage 1

Belangrijkste signalen uit de dialoog

- a. **Veranderende waarden** door coronacrisis. Vooral rond werk-privé balans, leefomgeving (groen, woning, klimaat), gezonde leefstijl, rust en meer solidariteit – zeker richting kwetsbare groepen.
- b. De samenleving is **veerkrachtig**. Pak vernieuwingskansen op gebied van thuiswerken, mobiliteit, wonen, klimaat, milieu, saamhorigheid.
- c. Directe **schade** COVID-19 is groot: mentaal, sociaal (winnaars en verliezers) en economisch. Men verwacht van overheid inzet op achterstanden in o.a. zorg en onderwijs.
- d. De **online** (blended) samenleving is versneld door crisis en richt zich op economie, mobiliteit, infrastructuur en cultuur.
- e. Opgaven moeten **breder** opgepakt worden met een overheid die regisseert, perspectief biedt en maatschappelijk initiatief ondersteunt.
- f. Blijf in **actieve dialoog** met samenleving, ook in de volgende fase. Mensen voelen zich gehoord en het vergroot onderlinge verbondenheid en solidariteit.

Naast concrete herstelplannen voor economie, onderwijs en zorg, blijkt uit dialoog de behoefte aan meer:

- > Visie: waar staan we over 5 jaar n.a.v. coronacrisis?
- > Samenwerking: betrek samenleving bij denken en actie.
- > Herwaardering: samenleving wil op specifieke terreinen niet terug naar het oude. Want coronacrisis legt nadruk op het belang van:
  - Aandacht voor jongeren en 'winnaars en verliezers' van crisis (incl. mentale weerbaarheid) en kwetsbare groepen
  - Technische en sociale innovaties
  - Klimaat, milieu, directe leefomgeving
  - Thuiswerken

Zie bijlage 2

De signalen leiden tot o.a. de volgende bevindingen

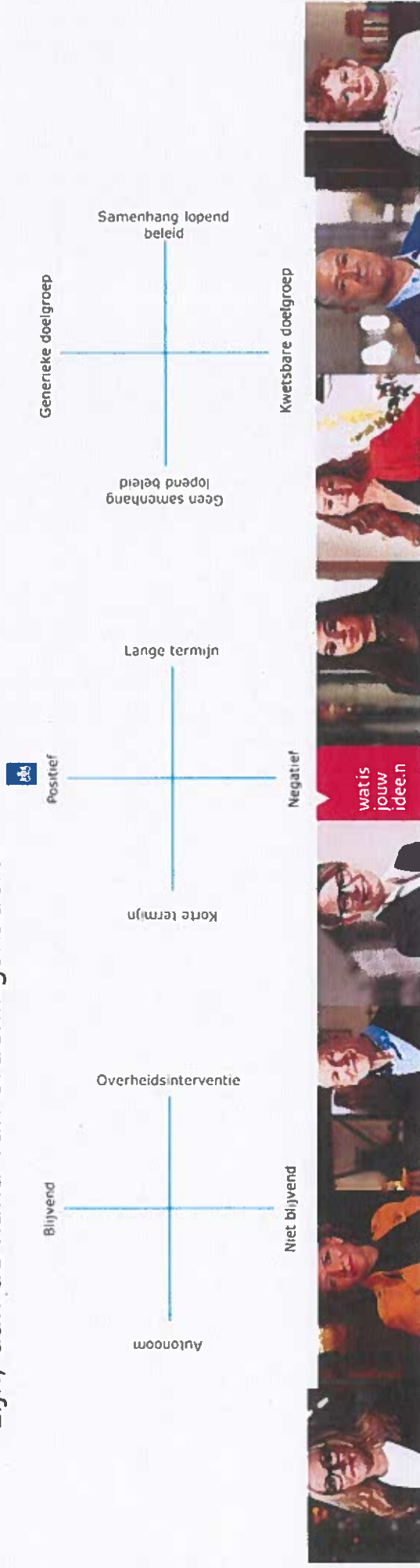
- > **Niet iedereen is in gelijke mate getroffen** door de coronacrisis. Er zijn kwetsbare groepen die vaak op meerdere vlakken getroffen zijn door de crisis (multiproblematiek, onderwijsachterstanden, werkloosheid, gezondheid, armoede, stress). Dit vraagt ook in het herstelbeleid om een multidisciplinaire, domeinoverstijgende aanpak.
  - > Op de arbeidsmarkt zijn mensen getroffen doordat ze **werk zijn kwijtgeraakt** (vaak ook in zzp en uitzendconstructies), ofwel van werk-naar-werk moesten ofwel überhaupt niet aan de slag konden (jongeren). De crisis heeft de kwetsbaarheden op de arbeidsmarkt versterkt en vraagt om een herbezinning (aansluitend op lopende initiatieven op dat vlak zoals de voorstellen van Borstlap).
  - > Ontwikkelingen rondom de **mogelijkheden tot thuiswerken** hebben mensen meer ruimte gegeven voor het flexibel vormgeven van een werk- en privéleven, maar ook een lagere belasting van de ochtend- en avondspits. Zorg dat die mogelijkheden er blijven.
- Er heeft een **herwaardering van Nederlandse natuur en het belang van een groene en veilige leefomgeving** plaatsgevonden. Zorg dat die grotere belangstelling op een duurzame wijze kan worden voortgezet.
- Dat uit zich ook in een herwaardering van een **bewustere gezonde leefstijl**, meer rust (minder gejaagdheid), belang van familie en vriendschap, waardering van stabiliteit en zekerheid, en een groter gevoel van solidariteit richting de medemens – zeker zij die het zwaar hebben. Dit wil men vasthouden.
- Digitalisering** heeft de samenleving nu versneld ingrijpend veranderd, op alle vlakken van het leven. Dat geeft (markt)kansen en uitdagingen. Zorg voor een stabiele, veilige infrastructuur waarop die digitalisering zich kan manifesteren en voortbouwen. Leer ook van elkaar over de grenzen van disciplines heen (het wiel niet overal opnieuw uitvinden).

Zie bijlage 3

2. In gesprek met departementen en (mede)overheden

- > Departementen bereiden hun eigen herstel- en vernieuwingsopgaven voor. Op basis daarvan zijn **integrale, domeinoverstijgende opgaven** geïdentificeerd, die mede gebaseerd zijn op de adviezen van de planbureaus t.a.v. de meest urgente herstel- en transitieopgaven.
- > Focus ligt momenteel op het vaststellen waar de synergie ligt en of er nog blinde vlekken zijn, aan de hand van ordeningskaders:

Domeinoverstijgende opgaven n.a.v. departementale plannen

- > Ondersteunen bestaande en nieuwe kwetsbaren / schokbestendigheid in de samenleving voor nieuwe doelgroepen
- > Hybride werken als toekomstbeeld
- > Gezonde en veilige leefomgeving
- > Sociale en mentale veerkracht van de samenleving
- > Economisch herstel
- > Voorbereiding toekomstige crises (incl. veiligheid/maatschappelijke onrust)
- > Bestuurlijke verhoudingen in crisissituaties
- > Borging / behoud van brede welvaart

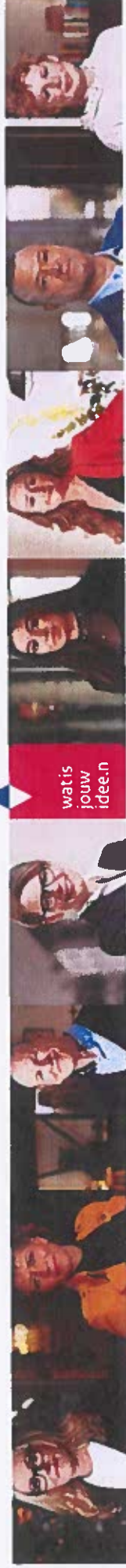
Van interne en externe dialoog naar actie

- > De input vanuit...
  - dialoog met samenleving;
  - inventariserende gesprekken met specifieke stakeholders (incl. jongerenorganisaties);
  - adviezen van planbureaus, denktanks, commissies, maar ook dwarsdenkers zoals Nationale Denktank en TechTegenCorona;
  - politieke besluitvorming over steun- en herstelbeleid na 30 juni voor Q3 2021;
  - departementale herstelplannen
- > ...zetten we om in actie door o.a...
  - actietafels met IBKG (14 juni), Denktank Coronacrisis (16 juni), DG'en en planbureaus SCP, CPB, PBL (18 juni), VNG en IPO (23 juni), VNO NCW en MKB Nederland (8 juli). Aan de actietafels neemt de minister van BZK deel samen met individuele deelnemers uit de dialoog (burgers, ondernemers, jongeren, etc.);
  - intensieve interdepartementale samenwerking om binnen de integrale domeinoverstijgende herstel- en vernieuwingsopgaven te sturen op synergie tussen de departementale plannen en het wegnemen van witte vlekken;
  - verdere voorbereiding op Rijksbegroting 2022, met FIN in de lead. Besluitvorming politieke kaders medio juni.

...om zo te bewegen van steun naar herstel en vernieuwing.

watis
jouw
idee.n

De democratische rechtsorde

Een agenda voor afspraken ten behoeve van herstel en versterking van de democratische rechtsorde

De opdracht aan de informateur omvat een derde deel dat vraagt "na te gaan welke afspraken er bij voorrang gemaakt moeten worden om de democratische rechtsorde te herstellen en te versterken".

A. Inleiding

In het verslag van informateur Tjeenk Willink is opgenomen dat de vertrouwensrelatie tussen burgers en overheid onder druk staat door aantasting bij het functioneren van de overheid van de gemeenschappelijke basis die is gelegen in de democratische rechtsorde. De democratische rechtsorde is gebaseerd op vertrouwen. De burger zal de overheid alleen vertrouwen als die overheid betrouwbaar is en uitgaat van vertrouwen in burgers.

Vertrouwen geven is een voorwaarde voor vertrouwen krijgen. Het functioneren van de overheid zelf heeft de democratische rechtsorde aangetast. De kinderopvangtoeslagenaffaire is, zoals in het verslag verwoord, uitzonderlijk in zijn gevolgen voor burgers maar geen uitzondering. Niet alleen kabinet en Kamer moeten zich dit aantrekken maar ook de instituties moeten zich afvragen of zij voldoende tegenwicht hebben geboden. Hierbij speelt de vraag hoe op langere termijn, tegen het licht van een steeds complexere samenleving, de rechtsstaat zoals beoogd kan blijven functioneren. Dit vraagt ook om bezinning op de eigen positie en verhouding tussen de verschillende staatssmachten. Erkenning van en steun aan burgerinitiatieven (maatschappelijke democratie) zijn blijken van vertrouwen.

Herstel van het aangetaste vertrouwen vraagt wijzigingen bij de uitvoering van overheidstaken, het functioneren van instellingen, de toegang tot het recht en duidelijkheid in verwachtingen over en weer; een nieuw sociaal contract.

In de dualistische verhouding tussen macht en tegenmacht en de behandeling van wet- en regelgeving zijn aanpassingen nodig in de taken en werkwijze van kabinet en Kamer.

Hierbij zijn een aantal algemene uitgangspunten te hanteren:

- start de beleids- en wetgevingsprocessen meer en systematisch met het analyseren en opsporen van de oorzaken van problemen alvorens over te gaan tot nieuwe instrumenten, aanpassing in wetgeving of het beschikbaar stellen van extra middelen;
- let bij het opstellen van wetgeving extra op de uitvoerbaarheid en op de gevolgen voor (specifieke) generaties;
- leg meer accent op het voorkomen van problemen en preventie dan op het achteraf moeten oplossen van knelpunten.

B. Bronnen

Bij de uitvoering van het derde deel van de opdracht gaat het om een inventarisatie van mogelijke onderwerpen die kan dienen als agenda voor verder overleg om te komen tot de beoogde afspraken.

Deze inventarisatie is gebaseerd op het verslag van informateur Tjeenk Willink, de inhoud van de drie moties die zijn genoemd in de overwegingen die vooraf gaan aan de opdracht (35788, nr. 25) en enkele andere moties, waaronder de motie-Hoekstra (35788, nr. 27), gesprekken met vertegenwoordigers van uitvoeringsorganisaties en andere betrokkenen, waaronder de vertegenwoordigers van jongeren en van ouderen, brieven van organisaties, zoals de Raad voor de Rechtspraak, en, tot slot, de inhoud van de gesprekken met de voorzitters van de 18 fracties voor zover deze hierop betrekking hadden.

Op basis hiervan zijn hierna relevante onderwerpen opgenomen en naar hun samenhang gerangschikt in zeven onderdelen (uitvoering, rechtstoegang, wet- en regelgeving/sociaal contract, kabinet, Tweede Kamer en betrokkenheid burgers).

C. Agenda

1. Uitvoering

(i) Wat het onderdeel uitvoering betreft, is aandacht gevraagd voor compensatie van de slachtoffers van de kindertoelagenaffaire en de gaswinning. Hierbij verdient de uitvoerbaarheid specifiek aandacht.

(ii) De uitvoering dient ten opzichte van de beleidsontwikkeling in een meer evenwichtige positie te worden gebracht. Dit kan bijvoorbeeld door een vereenvoudiging van regelgeving naar aanleiding van ervaringen in de uitvoering en op basis van een doorlopende dialoog met de uitvoeringsorganisaties. Tevens kan meer ruimte geboden worden aan de menselijke maat, bijvoorbeeld met een casemanager, en het leveren van maatwerk, ook door gebruik van discretionaire bevoegdheden. Praktisch van groot belang is daadwerkelijk en rechtstreeks contact tussen burgers en de uitvoeringsorganisatie, onder meer door vermelding van contactgegevens en daadwerkelijk direct telefonisch contact met de betrokken medewerkers en een loket in elke gemeente voor burgers die zichzelf anders onvoldoende kunnen redden in het contact met de overheid waarbij wordt gezocht naar een oplossing die recht doet aan de situatie.

(iii) Verder gaat het bij uitvoering om een dienstbare overheid met voldoende middelen voor uitvoeringscapaciteit door uitvoeringsorganisaties (motie 28362, nr. 52), met inbegrip van mensen en middelen voor ICT, en toezichthouders als de Nationale ombudsman, de Algemene Rekenkamer, de Autoriteit Persoonsgegevens, het Adviescollege toetsing regeldruk (28362, nr. 44) en, bijvoorbeeld, de mogelijke introductie van een Belastingombudsman.

(iv) Door een eerdere en betere analyse van problemen bij de uitvoering kan mogelijk een stapeling van reparatiewetgeving worden voorkomen. In sommige gevallen maakt de opeenstapeling van reparatiewetgeving de wet te complex en ontstaan daardoor problemen in de uitvoering.

2. Rechtstoegang

(i) Ten aanzien van het onderdeel rechtstoegang gaat het om een laagdrempeliger en meer gelijke toegang (o.a. griffierechten) tot de (buurt of kanton)rechter en meer middelen voor de sociale advocatuur (28362, 44).

(ii) Verder gaat het om meer juridische (beslis)ruimte, ook ten opzichte van bestuur en wetgever, en middelen, mede in relatie tot de justitiële keten, voor de rechter, mede op basis van de uitkomsten van de zelfevaluatie van de Afdeling bestuursrechtspraak, en grondwettelijke toetsing (28362, nr. 47). Een overlegstructuur tussen de staatsmachten kan hierbij van waarde zijn. De rechter heeft een belangrijke rol bij handhaving van waarborgen in verdragen.

3. Discriminatie en racisme

(i) Het derde onderdeel omvat ook de bestrijding van discriminatie en racisme. Er is gewezen op de urgentie hiervan en op de noodzaak van een integrale aanpak waarbij bijvoorbeeld gebieden als werk en huisvesting zijn genoemd.

(ii) Het is belangrijk te stoppen met het gebruik van discriminerende algoritmes (28363, nr. 44). De Autoriteit persoonsgegevens kan toezicht houden op het gebruik van algoritmes.

(iii) Discriminatie wordt aangepakt door (de mogelijkheid van) hogere wettelijke straffen en meer aandacht hiervoor bij de politie (o.a. door de opleiding, diversiteit van het korps, gespecialiseerde rechercheurs, aanpak van discriminatie op internet en prestatieafspraken).

(iv) Bij de voorbereiding van de instelling van de staatscommissie inzake discriminatie worden de mogelijkheden van toetsing en doorlichting betrokken.

4. Wet- en regelgeving/sociaal contract

(i) Voorts is, mede naar aanleiding van de kindertoeslagenaffaire, het herstel van vertrouwen en het werken aan een nieuw sociaal contract, van belang dat er meer aandacht is voor verschillende aspecten van wet- en regelgeving, waaronder het serieus behandelen van wetgeving, oog voor de menselijke maat en een duale houding die bijdraagt aan een betere uitvoering van wet- en regelgeving (35788, nr. 27).

(ii) Verder gaat het bij het onderdeel wetgeving om verbetering van extern toezicht, borging van de onafhankelijkheid van toezichthouders en om de totstandkoming van een kaderwet toezicht (28362, nr. 47) en

(iii) het opnemen van een hardheidsclausule of discretionaire bevoegdheid (28362, nr. 44), met inachtneming van het voorkomen van rechtsonzekerheid en

(iv) de grondwettelijke taken (sociale grondrechten) op het gebied van onder meer onderwijs, huisvesting en bestaanszekerheid serieuzer nemen bij uitoefening van de taken van het parlement.

5. Kabinet

Naast de vier voorgaande algemene thema's, zijn er ook opgaven genoemd voor kabinet en Kamer.

(i) Wat het kabinet betreft, gaat het om heroverweging van (de wijze van) deelname van leden van het kabinet aan overleg tussen de voorzitters van de coalitiefracties.

(ii) Ook is aandacht gevraagd voor verbetering van informatievoorziening door het kabinet aan de Tweede Kamer, waaronder het voorleggen van verschillende beleidsscenario's aan de Kamer, meer transparantie in Europese besluitvorming en (medewerking aan) voorstellen tot (grond)wet- en regelgeving die de informatievoorziening en openbaarheid verruimen.

(iii) Verder kan het kabinet bij de benoeming van hoofdambtenaren meer rekening houden met specifieke en inhoudelijke kennis, deskundigheid, (praktijk)ervaring en gezag op het terrein waarom het gaat en, in aansluiting bij de staatscommissie-Remkes, constitutionele geletterdheid.

(iv) Het kabinet kan minder werken vanuit modellen en meer vanuit daadwerkelijke gevolgen en adviezen van adviesorganen.

(v) Tot slot is van belang dat ook het kabinet zich in de omgang met gemeenten en provincies gestructureerd rekenschap geeft van de positie van de medeoverheden en de verhoudingen die hierbij passen, ook in het kader van decentralisaties.

6. Kamer

Waar het gaat om de Kamer, wordt in algemene zin gewezen op het rapport van de staatscommissie Parlementair stelsel (staatscommissie-Remkes) die een analyse bevat van het functioneren van het parlement met verschillende aanbevelingen.

(i) In dit kader gaat het in brede zin onder meer om het kiesstelsel (o.a. regionalisering) en een analyse/gesprek over de wijze van omgang met parlementaire instrumenten als de motie, vragen en debatten en de controlerende en agenderende rol die kamerleden daadwerkelijk kunnen vervullen,

(ii) de toegang tot contacten met ambtenaren en uitvoeringsorganisaties, bijvoorbeeld in het kader van uitvoeringstoetsen.

(iii) Ook gaat het bij dit onderwerp om de aard en omvang van het regeerakkoord, een akkoord tussen fracties in de Kamer, en de spelregels en procedures bij de kabinetsformatie.

(iv) Het is van belang dat de ondersteuning van de Kamer, onder meer op het gebied van wetgeving en financiën, en de complexiteit en werkwijze in het functioneren van de Kamer aandacht krijgt, mede gelet op de toename van het aantal (kleinere) fracties.

(v) Tot slot kan de Kamer op korte termijn, mede ten behoeve van het eigen functioneren, het rapport van de tijdelijke commissie uitvoering (TCU, commissie-Bosman) behandelen.

7. Burgers

De betrokkenheid van burgers is, tot slot, een onderwerp dat op diverse manieren aan de orde is.

(i) Bij dit brede thema gaat het onder meer om de inschakeling van burgerpanels en de discussie over referenda, ook in relatie tot de vertegenwoordigende democratie
(ii) en de rol van maatschappelijke organisaties die niet alleen een rol als tegenmacht kunnen vervullen (28362, nr. 44) maar waarmee ook goede samenwerking aangewezen is, zeker waar zij bijdragen aan de ontwikkeling en uitvoering van beleid. Hierbij kan gezien worden op welke wijze subsidiëring effectief en doelmatig kan plaatsvinden.

Tevens kan worden gezien of de interne organisatie aanpassing behoeft, bijvoorbeeld door het gebruik van de vereniging als rechtspersoon bij woningcorporaties.

D. Voorstel van aanpak

De nadere uitwerking van deze agenda kan ter hand worden genomen tijdens de formatie tussen de daarbij betrokken partijen en/of door een werkgroep van de Kamer. Deze werkgroep kan zich richten op zowel het eigen functioneren van de Kamer als tevens een brede, monitorende rol hebben ten aanzien van de voortgang van andere onderdelen van deze agenda die onder meer ter hand worden door het kabinet, uitvoeringsorganisaties, de rechtspraak, maatschappelijke organisaties en medeoverheden. Het presidium van de Kamer zou hiertoe een voorstel kunnen ontwikkelen.

Gespreksverslag M. Rutte, voorzitter van de VVD-fractie in de TK, d.d. 18 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de VVD-fractie aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

Herstel- en transitiebeleid: (i) verhouding met het begrotingsbeleid van het demissionaire kabinet, (ii) de aanpak van stikstof en (iii) de inhaalslag in de zorg.

(Andere) urgente, grote thema's: (i) de positie van de middenklasse, (ii) het MKB, (iii) veiligheid en (iv) defensie, (v) mogelijk (onderdelen van het beleid ten aanzien van) de aanpak van stikstof, het onderwijs en de arbeidsmarkt.

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: (i) rechtsbijstand, (ii) de ondersteuning van de Tweede Kamer, (iii) beperking van het coalitieoverleg, (iv) een beknopt regeerakkoord met inbegrip van noodzakelijke afspraken en (v) belang financiële kaders.

Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord:
De voorzitter van de VVD-fractie wenst bij de vorming van een coalitie of kabinet een meerderheid in de Tweede Kamer en een samenstelling waarvan het CDA mede deel uitmaakt en voorts deelname van D66 logisch is gelet op de verkiezingsuitslag.

Gespreksverslag S.A.M. Kaag, fractievoorzitter van de D66 fractie in de Tweede Kamer

d.d. 18 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de D66 fractie aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

- Herstel- of transitiebeleid: met verwijzing naar de brief aan de informateur noemt de voorzitter van de D66 fractie het doorzetten van de steunpakketten en het onomwonden uitvoeren van de rechterlijke uitspraken van Urgenda en het stikstofvonnis.
- (Andere) urgente, grote thema's: het is moeilijk onderscheid te maken tussen herstel-of transitiebeleid en de andere urgente, grote thema's. Voor D66 zijn prioriteiten naast een ambitieus klimaatbeleid en het oplossen van de stikstofcrisis (zie ook brief aan de informateur): i) Investeren in OV en duurzame energie, ii) aanpak kansenongelijkheid o.a. door gratis kinderopvang, iii) hogere salariering leraren, iv) om- en bijscholing, v) verhogen minimum loon, vi) minder flexibele arbeid, vii) vervangen van het toeslagen stelsel, viii) aanpak armoede en schulden, ix) krachtig bestrijden racisme en discriminatie, x) evenwichtig en integraal migratiebeleid. Dit alles vereist versterking van de Europese samenwerking. Medisch-ethische onderwerpen moeten een vrije kwestie zijn.
- Herstellen en versterken democratische rechtsorde: dit gaat om de uitvoering van de moties Klaver-Ploumen, Kuik en Segers. Verder verwijst de voorzitter van de D66 fractie naar de brief aan de informateur.
- Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: D66 wil een zo progressief mogelijke coalitie en noemt daarbij als voorbeeld een coalitie bestaande uit VVD, D66, CDA, PvdA en GL.

Gespreksverslag G. Wilders, voorzitter van de PVV-fractie in de TK, d.d. 18 mei 2021

De voorzitter van de PVV-fractie licht toe dat hij tegen de motie tot aanwijzing van de informateur heeft gestemd omdat hij deze beschouwt als voorbereiding van een kabinet-Rutte IV waaraan hij niet wenst mee te werken. Hij zal goede voorstellen steunen. Tegen de achtergrond van het voorgaande, vraagt hij in het gesprek aandacht voor de volgende onderwerpen:

Herstel- en transitiebeleid: (i) terugkeer naar de vrijheid voor burgers en ondernemers omdat er meer mogelijk is op basis van protocollen, (ii) een immigratiestop die de druk op woningen en sociale voorzieningen vermindert, (iii) verwerping van het Europese transitiebeleid waaronder het overmaken van 43 miljard naar andere Europese landen, (iv) een zorgherstelplan, waaronder extra personeel en extra salaris zorgpersoneel voor uitgestelde operaties, (v) herinvoering tewerkstellingsvergunning buitenlandse werknemers, (vi) verlenging steunmaatregelen bedrijven tot 1 januari 2022 ten laste van de staatsschuld, (vii) herallocatie klimaatgeld naar ondernemers (kernenergie is mogelijk), (viii) geen verlenging schuldtermijnen buitenland, (ix) lastenverlichting bedrijfsleven, waaronder BTW-verlaging, en (x) deels onderwerpen genoemd bij de grote thema's.

(Andere) urgente, grote thema's: (i) woningnood, (ii) referendum, (iii) Nexit en (iv) de bestrijding van criminaliteit en islamisering.

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: (i) het referendum, (ii) daadwerkelijk gebruik door de Tweede Kamer van de bestaande instrumenten, (iii) een laagdrempelige toegang van ambtenaren tot de Tweede Kamer voor informatievoorziening en (iv) directe toegang van leden van de Tweede Kamer tot uitvoeringsorganisaties.

Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: (i) de voorzitter van de PVV-fractie heeft bezwaar tegen uitsluiting door anderen van samenwerking met zijn partij waarop velen hebben gestemd, (ii) hij acht terugkeer van de demissionair minister-president in die functie niet goed na wat er is gebeurd tijdens de verkenning, (iii) de voorzitter van de PVV-fractie zal oppositie voeren tegen een nieuw kabinet maar geeft de voorkeur aan nieuwe verkiezingen voor de Tweede Kamer. Hij gaat er vanuit dat verkiezingen dan de basis bieden voor een stabiel kabinet.

Gespreksverslag W. B. Hoekstra, voorzitter van de CDA fractie in de Tweede Kamer

d.d. 18 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de CDA fractie aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

- Herstel- of transitiebeleid: het demissionaire kabinet zal zich uitspreken over de steunpakketten en het schuldenvraagstuk; dan is de vraag vervolgens: waar leidt je echt schade als je nu niet handelt? Dat zijn stikstof en mogelijk het RFF, hoewel het RFF op korte termijn ingewikkeld is, omdat dat ook om hervormingen vraagt en dat vraagt om politieke besluiten.
- (Andere) urgente, grote thema's: met verwijzing naar de brief die de voorzitter van de CDA fractie aan de informateur zal doen toekomen, noemt hij: i) positie middenklasse, ii) new deal, iii) investeren in innovatie, iv) het veiligheidsdomein inclusief migratie / integratie en georganiseerde misdaad, v) volgende generatie.
- Herstellen en versterken democratische rechtsorde: het gaat om twee assen: i) hoe ga je met elkaar om, ii) de relatie overheid-burger, waarbij de voorzitter van de CDA fractie verwijst naar de aangenomen motie Hoekstra over een nieuw sociaal contract.
- Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: het CDA is niet als eerste aan zet; de voorzitter van de CDA fractie kan zich zeer wel voorstellen dat het CDA in de oppositie gaat, maar hij kan zich ook zeer wel voorstellen dat het CDA deelneemt aan een volgend kabinet.

Gespreksverslag L.M.C. Marijnissen, voorzitter van de SP-fractie in de TK, d.d. 18 mei 2021

De voorzitter van de SP-fractie verwees naar haar brief aan de informateur en heeft aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

Herstel- en transitiebeleid: (i) sociaal beleid, (ii) invoering van een coronaheffing, ook om de solidariteit, onder meer van bedrijven die goed verdiend hebben tijdens de pandemie, inhoud te geven, en (iii) onderwerpen die deels ook onder de grote thema's zijn opgenomen

(Andere) urgente, grote thema's: (i) regulering van wonen en arbeidsverhoudingen, (ii) solidariteit tussen generaties, waaronder beurzen voor studenten en een fatsoenlijke AOW, (iii) het tegengaan van ongelijkheid, waaronder zeggenschap, kinderopvang, toeslagen, minimumloon, belasting op arbeid, fiscale bekostiging gezamenlijke en publieke voorzieningen, het tegengaan van marktwerking in de zorg, en (iv) een eerlijke overheid, waaronder een bindend referendum, versterking van de Tweede Kamer en van de positie van klokkenluiders en van slachtoffers van de toeslagenaffaire en in Groningen.

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: (i) het eindverslag van de vorige informateur, (ii) deels onderwerpen genoemd bij grote thema's. Zij merkt voorts op dat de verhouding tussen kennis, macht en recht en de rol van de overheid in relatie tot burgers ook vragen een politieke herbezinning op fundamentele grondslagen en de fouten daarin.

Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: (i) de voorzitter van de SP-fractie acht deelname aan een coalitie of kabinet niet voor de hand liggend en verwijst naar haar inbreng hierover bij de vorige informateur, (ii) zij sluit samenwerking met de VVD-fractie niet uit maar zal de demissionaire minister-president niet aan een meerderheid voor een nieuw kabinet helpen, en (iii) als VVD en D66 niet slagen in de vorming van een kabinet, merkt de voorzitter van de SP-fractie, in reactie op een vraag hierover, op dat zij dan bereid is tot overleg over een coalitie die bestaat uit zeven partijen, met inbegrip van de linkse partijen.

Gespreksverslag E.M.J. Ploumen, voorzitter van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer

d.d. 18 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de PvdA fractie aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

- Herstel- of transitiebeleid: met verwijzing naar de brief aan de informateur bepleit de voorzitter van de PvdA fractie: i) doorzetten van de steun aan de getroffen sectoren, waarbij wel een weging moet plaatsvinden, ii) een stevige investeringsagenda met specifieke aandacht voor de situatie van gemeenten, iii) werkgarantie.
- (Andere) urgente, grote thema's: de voorzitter van de PvdA fractie verwijst naar de brief aan de informateur waarin 7 thema's worden benoemd. Daarbij geldt dat de PvdA een investeringskabinet voorstaat en dat betekent dat de maatschappelijke behoeften voorop staan en niet het budgettaire kader; dat is niet leidend maar volgend
- Herstellen en versterken democratische rechtsorde: met verwijzing naar de brief aan de informateur noemt de voorzitter van de PvdA fractie: i) de aangenomen motie Klaver-Ploumen, ii) het herstellen van het vertrouwen van de burger in de overheid, waarbij de toeslagen affaire aantoont dat het echt anders moet.
- Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: de PvdA wil een formatie langs inhoudelijke lijnen en trekt daarbij samen op met GL.

Gespreksverslag J.F. Klaver, voorzitter van de GL-fractie in de TK, d.d. 18 mei 2021

De voorzitter van de GL-fractie verwijst naar zijn brief aan de informateur en vraagt in het gesprek aandacht voor de volgende onderwerpen:

Herstel- en transitiebeleid: (i) de kansencrisis, waaronder bescherming bij inkomensverlies (flex/vast) en kansen van kinderen in het onderwijs, (ii) economische kansen, waaronder duurzaamheid, transitie, klimaat, wonen en een oplossing voor stikstof en (iii) de bestuurscultuur, waaronder doorgeschoten marktwerking en herinrichting van de publieke sector, met inbegrip van de crisisbestendigheid van de zorg.

(Andere) urgente, grote thema's: (i) allereerst de aanpak van de klimaatverandering, groeiende ongelijkheid en (ii) de aanpak van racisme en discriminatie, (iii) de toegankelijkheid van de overheid, waaronder vereenvoudiging van regelgeving, de mogelijkheid van hardheidsclausules en meer fiscaal bekostigde voorzieningen, en (iv) goede internationale en Europese samenwerking, onder meer waar het gaat om klimaat en migratie.

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: (i) onderwerpen in de motie Klaver-Ploumen en (ii) bij een regeerakkoord gaat het niet om de kwantiteit maar de kwaliteit van afspraken.

Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: (i) De voorzitter van de GL-fractie is ten aanzien van de vorming van een coalitie of een kabinet bereid tezamen met de PvdA hierover te spreken met anderen, (ii) hierbij gaat zijn voorkeur uit naar een zo progressief mogelijke samenstelling hetgeen door de verkiezingsuitslag inhoudt dat deze samenstelling mede D66 omvat.

Gespreksverslag E. Ouwehand, voorzitter van de Partij voor de Dieren-fractie in de Tweede Kamer

d.d. 17 mei 2021

In het gesprek heeft de fractievoorzitter van de Partij voor de Dieren aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

- Herstel- of transitiebeleid: i) we moeten echt de wissels omzetten voor de crises die voor de deur staan, het kabinet heeft rond corona laten zien dat het in staat was ingrijpende maatregelen te nemen en nu moet dat ook voor klimaat en biodiversiteit, ii) het gaat ook om lasten, om betaalbare woningen en het toeslagen stelsel moet op de schop, iii) we willen naar een duurzame en rechtvaardige wereld, waarbij duurzaam ook betekent: duurzame arbeid en investeren in onderwijs en cultuur.
- (Andere) urgente, grote thema's: i) aanpak discriminatie en racisme, ii) zorg voorbereiden op de volgende pandemie, maar vooral iii) voorkom nieuwe pandemieën, iv) dierenrechten.
- Herstellen en versterken democratische rechtsorde: het gaat om de politieke bereidheid om de democratische rechtsorde te respecteren, ook als het gaat om de Habitat Richtlijn en het klimaat akkoord, ii) de Kamer is de hoogste macht, daar zijn we van weggedreven;
- Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: i) de Partij voor de Dieren heeft de motie met de opdracht en benoeming van de informateur niet gesteund. De vraag of er vertrouwen is, is niet beantwoord in het debat. Vasthouden aan dhr. Rutte als leider van de VVD is de keuze van de VVD, maar de Partij voor de Dieren kan geen stap verder maken met Dhr. Rutte, niet in de laatste plaats omdat de crises waar we voor staan vragen om een regering waar de bevolking vertrouwen in kan hebben, ii) een minderheidskabinet is altijd een optie, maar gelet op de verhoudingen in de Kamer wel ingewikkeld, omdat de kans dat de democratische rechtsorde dan gerespecteerd wordt, klein is, iii) als we er niet uitkomen, moeten er nieuwe verkiezingen komen.

Gespreksverslag G.J. Segers, voorzitter van de CU-fractie in de TK, d.d. 18 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de CU-fractie aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

Herstel- of transitiebeleid: (i) verhouding met het begrotingsbeleid van het demissionaire kabinet, en (ii) deels ook onderwerpen genoemd bij de grote thema's.

(Andere) urgente, grote thema's: (i) herstel van de economie, (ii) gebruik van het Europese RRF, (iii) schulden van gezinnen en bedrijven, (iv) wonen en omgang met ruimte, waaronder kringlooplandbouw, (v) de arbeidsmarkt, inclusief de verhouding flex/vast en de positie van jongeren, (vi) onderwijs, ook op langere termijn, (vii) de urgenda-uitspraak, (viii) de hulp aan slachtoffers van de toeslagenaffaire en in Groningen, (ix) een sterke publieke sector, waaronder het sociale domein bij gemeenten, (x) de overheid als bondgenoot, waaronder de verkleining van kloven (o.a. stad/platteland, jong/oud), investering in uitvoering, vereenvoudiging van belastingen, toegang tot het recht, (xi) de overheid als rentmeester, waaronder klimaat, een humaan Europees migratiebeleid, pensioen, openbaar vervoer en kringlooplandbouw.

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: (i) een dienstbare overheid in de uitvoering, waaronder menselijk contact bij een loket, vermelding van contactpersonen en een ombudsfunctie als onderdeel van uitvoeringsorganisaties, (ii) meer aandacht voor kennis bij topambtenaren door aanpassing van de roulatie, en (iii) toegang tot het recht door meer ruimte voor rechtsbijstand en voor de rechter.

Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: (i) hij sluit deelname aan een coalitie of kabinet niet uit maar meent dat dit nu eerst een zaak van de grotere fracties is, (ii) hij noemt een minderheidskabinet als mogelijkheid en (iii) zijn fractie zal constructief zijn bij de aanpak van de onderwerpen pensioen en klimaat, bij verbreding van samenwerking met andere fracties bij meer onderwerpen is een bestendige lijn belangrijk.

Gespreksverslag T.H.P. Baudet, voorzitter van de FVD-fractie in de TK, d.d. 17 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de FVD-fractie gewezen op de volgende onderwerpen:

Herstel- of transitiebeleid: (i) stoppen met alle maatregelen en (2) generieke belastingverlaging, onder meer door verlaging van de BTW.

(Andere) urgente, grote thema's: (i) belangrijkste onderwerp is de invoering van het referendum, (ii) ontwikkeling van een langetermijnvisie op Nederland in 2040 (2070), bijvoorbeeld waar het gaat om migratie, landschap en de EU, en (iii) streven naar excellentie, bijvoorbeeld op gebieden als innovatie, watermanagement, hoger onderwijs (meer Nobelprijzen) en festivals.

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: (i) handhaving artikel 120 Grondwet en (ii) beperking rechterlijke toetsing, o.a. de toetsing aan redelijkheid en billijkheid.

Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: (i) vaststelling dat andere fracties de PVV en FVD hebben uitgesloten van samenwerking, en (ii) het maakt voor hem niet uit welke coalitie of welk kabinet het gevolg is van samenwerking tussen de andere fracties die tezamen een partijkartel vormen.

Gespreksverslag L.A.J.M. Dassen, voorzitter van de Volt fractie in de Tweede Kamer

d.d. 17 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de Volt fractie aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

- Herstel- of transitiebeleid: i) investeren uit de crisis middels het RRF en investeringen in onderzoek en innovatie; het RRF zou daarbij een eerste stap kunnen zijn naar een meer structureel Europees fonds ii) klimaatcrisis aanpakken.
- (Andere) urgente, grote thema's: herstel- of transitiebeleid en de andere grote, urgente thema's lopen in elkaar over, met verwijzing naar de brief aan de informateur noemt de voorzitter van de Volt fractie: i) kansenongelijkheid, ii) woningmarkt, iii) kunst- en cultuur sector, iv) grensregio's, v) migratie, het liefst Europees aanpakken, vi) digitalisering: als we niet in staat zijn te innoveren, dan zijn we straks ook voor bv. cybersecurity afhankelijk van de VS en China, vii) actievere communicatie over Europa.
- Herstellen en versterken democratische rechtsorde: i) aanpakken racisme en discriminatie, ii) waardenkader, iii) toegang tot het recht waarborgen door o.a. investeren in sociale advocatuur, iv) hernieuwd mensbeleid: overheid vertrouwt haar burgers, v) meer inspraak kiezers door o.a. burgerfora.
- Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: Volt wil niet in het kabinet, maar constructieve oppositie voeren

Gespreksverslag W.R. van Haga, voorzitter van de groep-van Haga in de TK, d.d. 17 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de groep-van Haga aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

Herstel- of transitiebeleid: i) zo snel mogelijk terug naar de normale situatie zonder overheidsmaatregelen, behoudens het steunpakket van het demissionaire kabinet, mogelijk aangevuld met overheidsgaranties bij bankleningen.

(Andere) urgente, grote thema's: i) de woningmarkt met ruimte voor zowel particulieren als corporaties om te gaan bouwen, ii) een simpeler belastingstelsel, o.a. door herinvoering van de wet-Hillen voor eigen woningen, iii) een stelsel waarbij werken loont, ook voor essentiële beroepen in de publieke sector in veiligheid, zorg en onderwijs, iv) energietransitie, o.a. door zonnepanelen op daken, tegengaan verbranding biomassa en onderzoek naar waterstof, en v) defensie door verhoging van de uitgaven naar de NAVO-norm van 2% en minder buitenlandse missies.

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: i) bestaande regels en instrumenten behoeven geen aanpassing maar moeten goed benut moeten, en ii) invoering van een correctief referendum.

Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: (i) hij noemt zijn fractie niet als deelnemer aan een coalitie of kabinet, ii) bij een minderheidskabinet van VVD, D66 en CDA zal hij de voorstellen steunen die hij inhoudelijk goed vindt, iii) als het gaat om een combinatie van deze drie partijen met een vierde partij, gaat zijn voorkeur uit naar de PVV, iv) hij heeft bezwaren tegen de uitsluiting van de PVV en FVD door anderen en v) bij een andere vierde partij dan de PVV gaat zijn voorkeur uit naar de PvdA die bestuurlijk meer biedt dan GL of CU.

Gespreksverslag B.J. Eerdmans, voorzitter van de JA21-fractie in de TK, d.d. 18 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de JA21-fractie aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

Herstel- of transitiebeleid: De voorzitter van de JA21-fractie meent dat de aanpak van de coronacrisis en de steunmaatregelen een zaak van de Tweede Kamer en het demissionaire kabinet zijn en niet van de formatie. Hij ziet, mede tegen deze achtergrond, geen ruimte voor een herstel- en transitiebeleid, behoudens een inhaalslag in het onderwijs voor tijdens de pandemie ontstane of verergerde achterstanden.

(Andere) urgente, grote thema's: (i) migratie, waaronder een meer gesloten voordeur en meer terugkeer, (ii) klimaat, waaronder minder windmolens en alleen realistische doelen, en (iii) Europa, waaronder minder afdrachten.

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: (i) tegengaan van vijanddenken, (ii) directe democratie, (iii) een right to challenge en (iv) een right to recall.

Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: (i) de voorzitter van de JA21-fractie is bereid tot deelname in een coalitie of kabinet, bij voorkeur centrum-rechts met PVV en VVD maar deze is door anderen uitgesloten, (ii) deelname aan een combinatie VVD-D66-CDA acht hij mogelijk bij toereikende afspraken over migratie, en (iii) hij ziet ten aanzien van de demissionair minister-president nog steeds een hobbel in het kleed.

Gespreksverslag C.G. van der Staaij, voorzitter van de SGP fractie in de Tweede Kamer

d.d. 17 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de SGP fractie aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

- Herstel- of transitiebeleid: i) lastig om concreet te worden, we moeten goed kijken waar we het precies over hebben, omdat er ook geluiden zijn dat het op terreinen goed gaat, dus kijken naar welke sectoren nog iets extra nodig hebben en waar sanering misschien nodig is, ii) schuldenvraagstuk en uitsmeren belastingen, iii) omscholing gericht naar bv. de zorg maken, iii) zorg dat om- en bijscholing fiscaal weer aantrekkelijk wordt (herinvoering fiscale aftrek extra studie en afschaffen betalen hoog tarief), iv) houd thuiswerken (deels) vast, dit is ook goed voor de fileproblematiek, v) investeer – mede met het oog op goed thuiswerken – in kwaliteit, snelheid en veiligheid digitale verbindingen, vi) kwetsbaarheden zorgsector, vii) toekomst mantelzorg, viii) kwetsbaren arbeidsmarkt (Borstlap).
- (Andere) urgente, grote thema's: i) energietransitie: let goed op de haalbaarheid en het verdienmodel bij stikstof en klimaat; er is draagvlak nodig, ii) kansen voor jongeren, op de arbeidsmarkt, de woningmarkt en in het onderwijs (studie financiering), iii) migratie en integratie, iv) versterken van de kwetsbare fundamentele waarden, zoals het gezin, ongeboren leven en de zondagsrust.
- Herstellen en versterken democratische rechtsorde: dit is een heel breed thema, gaat o.a. om: i) justitiële toetsing, ii) meer maatwerk, ook in wetgeving, iii) toegang tot het recht, iv) dienstbare overheid die leert van fouten, v) defensie / veiligheid (ook cyber security) / ondermijning: breng meer stabiliteit in de financiering, vi) rol kamer versterken incl. de controle op wetgeving.
- Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: i) door vanuit inhoud / contouren te redeneren zal er niet een heel andere coalitie komen, maar het kan wel leiden tot meer input van andere partijen en dus meer draagvlak, ii) SGP voelt zich het meest thuis bij een centrum-rechtse benadering, iii) als je kijkt naar alle uitsluitingen kom je eerder centrum links uit, iv) SGP is niet van de uitsluitingen en is altijd bereid mee te denken, maar ziet de bal niet haar kant op rollen.

Gespreksverslag F. Azarkan, voorzitter van Denk-fractie in TK, d.d. 17 mei 2021

De voorzitter van de Denk-fractie verwijst naar zijn brief aan de informateur en vraagt aandacht voor de volgende onderwerpen:

Herstel- of transitiebeleid: i) verkleining van inkomensongelijkheid, ii) verbetering positie getroffen ondernemers en iii) duurzaamheid.

(Andere) urgente, grote thema's: i) een forse verhoging van het minimumloon ii) meer vaste arbeidscontracten iii) tegengaan kansenongelijkheid, iv) minder ongelijkheid op de woningmarkt, alsmede anders, gevarieerder en sneller bouwen van woningen door minder stroperige procedures v) lagere woon- en zorgkosten, vi) afschaffing van het sociale leenstelsel, vii) een pandemiebestendige zorg met hogere salarissen en viii) geen bezuinigingen tot 2025.

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: i) bij de uitvoering meer ruimte voor afwegingen door ambtenaren, een menselijke maat, interactie, een ketenbrede aanpak en meer informatievoorziening aan de Kamer. Hij is geen voorstander van monitoring door rijkstrainees, ii) ondersteuning leden Tweede Kamer door een bureau Financiën, iii) ruimte voor elk Kamerlid een gedeelte van de rijksbegroting een bestemming te geven.

Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: De voorzitter van de Denk-fractie acht zijn fractie niet de eerst aangewezen voor deelname aan een coalitie of kabinet. Hij vindt de demissionair minister-president niet geloofwaardig en wenst dat meer partijen deel gaan uitmaken van een coalitie of kabinet dan nu het geval is. Hij noemt de mogelijkheid van een minderheidskabinet.

Gespreksverslag N.L. Den Haan, voorzitter van de fractie Den Haan in de Tweede Kamer

d.d. 17 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de fractie Den Haan aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

- Herstel- of transitiebeleid: i) kansenongelijkheid arbeidsmarkt en onderwijs, ii) breed sociaal-maatschappelijk: jeugd ggz, jongeren van 17-23, ouderen waaronder mantelzorg, iii) druk op de zorgsector.
- (Andere) urgente, grote thema's: met verwijzing naar het rapport van de thema commissie ouderen waarin 33 aanbevelingen worden gedaan t.a.v. generatie beleid, noemt de voorzitter van de fractie Den Haan: i) houdbaarheid oudedagsvoorziening, inkomen, ii) woningmarkt, iii) betaalbaarheid en toegankelijkheid zorg, iv) klimaat
- Herstellen en versterken democratische rechtsorde: i) afspraken / gedragscode Kamer, ii) mensen voelen zich niet gehoord, meer inspraak nodig, onder meer via burger panels. Meer integraal en interdepartementaal werken op thema's.
- Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: i) misschien wel een minderheidskabinet, ii) links, midden en rechts bij elkaar brengen, iii) het gaat om de inhoud, fractie Den Haan neem verantwoordelijkheid indien nodig.

Gespreksverslag C.A.M. van der Plas, voorzitter BBB-fractie in de TK

d.d. 17 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de BBB fractie aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

- Herstel- of transitiebeleid: i) zo veel mogelijk, zo niet alles compenseren, ii) focus op MKB / familiebedrijven; daarin veel investeren, iii) voorkom dat NL anoniem wordt: er moet oog zijn voor mens, dier en omgeving, iv) mentale gesteldheid: in de zorg en daarbuiten, ook voor jongeren, v) zorgvuldigheid boven snelheid.
- (Andere) urgente, grote thema's: i) langjarige visie voor komende 20-30 jaar op gebruik ruimte: o.a. landbouw, industrie, bouwen, luchtvaart. Zorg over druk op agrarische sector en de groene ruimte in Nederland onder andere door groei data centra en zonneparken. Dit thema bij apart ministerie beleggen en ook hier zorgvuldigheid boven snelheid, ii) migratie: BBB is niet voor grenzen dicht, iedereen die wordt bedreigd of uit een oorlogssituatie komt, is hier gewoon welkom, maar gelukzoekers zijn niet welkom, iii) voedselzekerheid: Nederland kan helpen in andere landen, heeft hier veel kennis en ervaring; daarom ook van belang om de agrarische sector te behouden, iv) zorg: we zijn niet toegerust op een pandemie, de IC capaciteit moet structureel omhoog; er moet daarnaast ook in de periferie gebieden voldoende zorg beschikbaar zijn, v) klimaat: BBB ontkent dit thema niet, we hebben andere energiebronnen nodig waaronder kernenergie, vi) stikstof: er moet goed gemeten worden, het Aeris model van het RIVM klopt niet; er is eerlijk en rechtvaardig beleid nodig.
- Herstellen en versterken democratische rechtsorde: i) gedupeerden toeslagen affaire en aardbevingschade: iedereen zo snel mogelijk uitbetalen, ook als dat betekent dat 5% van de ontvangers er eigenlijk geen recht op hebben, ii) goed, eerlijk en actief communiceren als overheid, iii) vertrouwen burger in overheid herstellen; de Ombudsman serieus nemen.
- Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelingen over een coalitieakkoord: i) voorwaarde moet zijn dat het vertrouwen is hersteld, anders valt een kabinet snel uit elkaar, ii) sterk voorstander van minderheidskabinet, iii) geen voorkeur voor een links kabinet, ook niet voor een heel rechts kabinet; een linkse luis in de pels is nodig, iii) coalitie partijen moeten de vrijheid krijgen om tegen een coalitie voorstel te stemmen, dat leidt ook tot sterkere kamerleden, want dan moeten kamerleden zich echt verdiepen, iv) BBB heeft niet de ambitie om in de coalitie te gaan en verwacht dit ook niet.

Gespreksverslag S. Simons, voorzitter van Bij1-fractie in de TK, d.d. 17 mei 2021

In het gesprek heeft de voorzitter van de Bij1-fractie aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

Herstel- of transitiebeleid: i) uitdagingen die al voor de crisis bestonden zoals vermogensongelijkheid, de werking van de Participatiewet, steun aan kwetsbare groepen en een tekort aan solidariteit. Hierbij gaat het om een goede balans tussen economische en sociale uitdagingen.

(Andere) urgente, grote thema's: i) verhoging van het minimumloon, ii) wonen en klimaat, iii) kansenongelijkheid, iv) racisme en discriminatie en v) laaggeletterdheid en gebrek aan digitale vaardigheden.

Herstellen en versterken democratische rechtsorde: i) de Tweede Kamer meer aan de voorkant van het beleid, ii) Tweede Kamer is teveel bezig met moties en te weinig met ideologische debatten over bijv. volkshuisvesting.

Welke partijen o.b.v. onderzochte contouren met elkaar onderhandelen over een coalitieakkoord:
De voorzitter van de Bij1-fractie wil niet deelnemen aan een coalitie of kabinet. Zij meent dat het vertrouwen niet kan worden hersteld door de voorzitter van het huidige kabinet. Haar voorkeur ligt bij een coalitie of kabinet met zoveel mogelijk linkse partijen.

Den Haag, 18 mei 2021

Geachte mevrouw Hamer,

Namens de fractie van D66 wil ik u, in het verlengde van mijn eerdere brief van 9 april 2021 aan toenmalig informateur Herman Tjeenk Willink, informeren over onze positie met betrekking tot de door D66 bepleite inhoudelijke agenda voor een nieuw kabinet.

D66 zet in op een zo progressief mogelijk kabinet met breed draagvlak. Een stabiel kabinet dat de grote uitdagingen waar Nederland voor staat daadkrachtig en vol overtuiging tegemoet treedt. Dit vraagt ook om vaart in het formatieproces.

Duurzaam herstelbeleid

Als vertrekpunt van een duurzaam herstelbeleid zal een nieuw kabinet allereerst zwaar getroffen ondernemers ook de komende periode moeten blijven ondersteunen. Datzelfde geldt ook voor de kunst- en cultuursector, die door de coronacrisis zwaar is getroffen en voor Nederland van grote waarde is, en voor gemeenten die (financieel) in staat moeten worden gesteld hun taken goed te vervullen.

Duurzaam herstelbeleid vereist ook dat de overheid zich onomwonden houdt aan rechterlijke uitspraken, zoals de Urgenda-uitspraak en het stikstofvonnis. Daartoe moeten in een regeerakkoord ambitieuze en afrekenbare doelen worden vastgesteld. Die moeten niet alleen snel worden geoperationaliseerd, maar ook worden getoetst om zeker te kunnen stellen dat het kabinet met het voorgenomen beleid de doelen daadwerkelijk gaat halen. We kunnen ons niet permitteren dat later onverhoopt zou blijken dat er toch – en dat zou helaas niet de eerste keer zijn – te weinig voortvarend actie is ondernomen. Dat zou zowel slecht zijn voor het klimaat en de natuur, als ook een grote hindernis opwerpen voor duurzaam economisch herstel na de coronacrisis. Bijvoorbeeld door het stil komen te liggen van woningbouwprojecten, investeringen in het OV en investeringen in duurzame energie. De D66-fractie waarschuwt hier dus voor half werk, voor plannen die de stikstofuitstoot onvoldoende reduceren. De recente verkenningen die het kabinet heeft laten uitvoeren onder leiding van Ter Haar en Paul laten zien hoe groot de opgave is en dat duidelijke keuzes onvermijdelijk zijn. Een voortvarende aanpak is noodzakelijk voor krachtig duurzaam herstel van onze economie.

D66 ziet een ambitieus Nederlands klimaatbeleid ook als een grote kans om onze bedrijven wereldwijd koploper te maken en zo ons toekomstig verdienvermogen te versterken. Een nieuw kabinet zal voor 2030 een ambitieuzer klimaatdoel moeten vastleggen nu de Europese Unie de ambitie heeft verhoogd. Een aangescherpt doel voor de reductie van CO₂-uitstoot moet worden vertaald in concrete reductiedoelstellingen voor de CO₂-uitstoot per sector, met concrete maatregelen om deze doelen te halen en voorzien van een doorrekening om te kunnen vaststellen of de gekozen maatregelen inderdaad voldoende zijn.

Het rapport van de Commissie Van Geest, maar ook analyses van bijvoorbeeld De Nederlandsche Bank, laten zien dat ambitieuzer klimaatbeleid niet alleen noodzakelijk, maar ook haalbaar is. Maatschappelijk groeit de steun daarvoor, zoals bijvoorbeeld bleek uit het recente initiatief om eindelijk "betalen naar gebruik" in te voeren.

Reductie van de stikstofuitstoot en de CO₂-uitstoot zijn onmisbare elementen van een strategie gericht op duurzaam herstel uit de coronacrisis. Maar die strategie zal veel breder moeten zijn.

Aanpak van de kansenongelijkheid

D66 vraagt in het bijzonder aandacht voor het tegengaan van de toenemende kansenongelijkheid. Scheidslijnen in onze samenleving zijn door de coronacrisis extra zichtbaar geworden. Dit vraagt om een ambitieuze agenda om de kansenongelijkheid aan te pakken, met onder meer de volgende elementen:

- Forse investeringen in alle sectoren van het onderwijs om zo onder andere het lerarentekort aan te pakken en het lerarenberoep aantrekkelijker te maken, onderwijsachterstanden te verkleinen, te zorgen voor kleinere klassen, de studiebeurs aan te passen en te investeren in onderzoek en wetenschap.
- Gratis kinderopvang (ook als niet beide ouders betaald werk verrichten), ter bevordering van de ontwikkeling van jonge kinderen, het kunnen combineren van werk en zorg en het meer laten lonen van werk. In dit verband zijn ook ruimere verlofregelingen voor ouders gewenst.
- Investeren in de om- en bijscholing van werkenden en extra ondersteuning voor werkzoekenden.
- Flexibele arbeid beter beschermen en het aanbieden van een vast contract aantrekkelijker maken (met behoud van ruimte voor zelfstandig ondernemers).
- Een belastinghervorming waarbij werken meer gaat lonen, het minimumloon wordt verhoogd, het toeslagenstelsel kan worden vervangen en vervuiling, belastingconstructies en grote vermogens zwaarder worden belast.
- Aanpak van armoede, schuldenproblematiek en verminderen van gezondheidsverschillen, aangezien mensen met een zwakkere sociaaleconomische positie vaak ook minder gezond zijn en een lagere levensverwachting hebben.
- Het krachtig bestrijden van racisme en discriminatie. Dat betekent een kabinet dat zich actief, vol overtuiging en in woord en daad inzet voor het bestendigen van Artikel 1 van onze Grondwet, daar waar dit wordt geschonden.

Een goede aanpak van bovenstaande prioriteiten vereist naar de overtuiging van D66 omarming en versterking van Europese samenwerking. Nederland moet en kan hierbij een meer leidende rol spelen dan de afgelopen kabinetten hebben gedaan. Dat geldt ook breder in de wereld, als beschermer van de internationale rechtsorde en aanjager van ontwikkeling en kansen voor minder ontwikkelde landen. Hierbij past ook een evenwichtig en integraal migratiebeleid, op Nederlands en Europees niveau, waaronder een humaan vluchtelingenbeleid en een verbindend integratiebeleid.

Recente studies over de ontwikkeling van de Nederlandse bevolking in 2050 (uitgevoerd n.a.v. de motie Dijkhoff c.s. 35.000 nr. 8) laten zien dat Nederland de ogen hiervoor niet kan sluiten nu de bevolking 'groter, grijzer en gemengder' wordt.

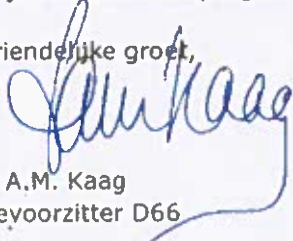
Ik benadruk op deze plek ook graag wat ik 9 april jl. reeds aan de heer Tjeenk Wellink schreef: voor D66 is van belang dat medische-ethische vraagstukken zorgvuldig kunnen worden besproken in het parlement, zonder dat op voorhand een uitkomst vastligt. Dit geldt zowel voor initiatiefwetsvoorstellen vanuit de Kamer, als voorstellen van een nieuw kabinet. D66 acht het namelijk wenselijk dat een nieuw kabinet, mede naar aanleiding van de gehouden maatschappelijke dialogen, ook zelf met voorstellen komt. Want terwijl Nederland begin 2000 wereldwijd een voorbeeld was op het gebied van medisch-ethische wetgeving - ik denk dan bijvoorbeeld aan de Embryowet en de Euthanasiewet - moeten wij helaas constateren dat ondanks enige stappen in de goede richting de afgelopen kabinetten hier te weinig vooruitgang hebben geboekt. De medische wetenschap gaat verder, en Nederland moet daarbij aangesloten blijven.

Vernieuwing van de politieke cultuur en versterking van de democratische rechtsstaat
Een onmisbaar fundament onder een nieuw kabinet is vernieuwing van de politieke cultuur en versterking van de democratische rechtsstaat. Die vernieuwing is niet alleen noodzakelijk voor de relatie tussen kabinet en parlement, maar zeker ook voor de relatie tussen overheid en burgers. Het vertrouwen van de overheid in de burger moet worden hersteld. Voorkomen moet worden dat mensen door toedoen van de overheid in de knel komen. Dat betekent minder wantrouwen, meer ruimte voor maatwerk en minder hardheid in wetgeving, minder complexiteit, investeren in de uitvoering, ruimte en waardering voor professionals in de uitvoering, meer persoonlijke dienstverlening, betere toegang tot de rechtspraak en het voorkomen van financiële prikkels bij fraudebestrijding. De heer Tjeenk Wellink heeft hierover rake woorden geschreven in zijn eindverslag. Het is voor D66 dan ook van groot belang dat een nieuw kabinet ruimhartig uitvoering geeft aan de aangenomen moties Klaver/Ploumen (28 362, nr. 44), Kuik c.s. (28 362, nr. 47) en Segers c.s. (28 362, nr. 52) om zo de politieke cultuur en het functioneren van de overheid te verbeteren en de democratische rechtsstaat te versterken.

Tot slot

D66 zet in op een ambitieus, progressief regeerakkoord op hoofdlijnen. Met scherpe, concrete en afrekenbare doelen. Waarin we transities in gang zetten die meer tijd nodig zullen hebben dan vier jaar en tegelijk snel concrete stappen vooruit weten te zetten. Dit alles met als doel de problemen die mensen dagelijks ervaren het hoofd te bieden en de grote vraagstukken van deze tijd met vertrouwen aan te pakken. Ik hoop dat het de komende weken lukt politiek draagvlak te creëren voor een inhoudelijke basis voor een dergelijk ambitieus en progressief regeerakkoord.

Met vriendelijke groet,

Sigrid A.M. Kaag
Fractievoorzitter D66

Mr. W.B. Hoekstra
Voorzitter CDA Tweede Kamerfractie

Den Haag, 18 mei 2021

Geachte mevrouw Hamer,

Allereerst wil ik u danken dat u bereid bent om als informateur te fungeren in deze volgende fase van het formatieproces.

Ik vind het essentieel dat, gegeven de grote problemen die er in Nederland op tafel liggen, er nu met voortvarendheid wordt verder gepraat over inhoudelijke thema's aansluitend bij de opdracht die de Tweede Kamer heeft meegegeven. Die gaat over het herstel- of transitiebeleid, dat niet los kan worden gezien van een aantal al veel langer bestaande problemen in economie en samenleving, maar ook om te inventariseren welke grote urgente thema's met voorrang moeten worden uitgewerkt, en na te gaan welke afspraken er bij voorrang gemaakt moeten worden om de democratische rechtsorde te herstellen en versterken. Dit doet een beroep op het verantwoordelijkheidsgevoel van ons allen.

De coronacrisis heeft veel onzekerheden blootgelegd, maar al voor het virus rondging lagen er grote uitdagingen op tafel. Economische verschillen namen toe, de saamhorigheid nam af en de overheid bood steeds minder de bescherming waar mensen wel op rekenden.

We hunkeren naar samenhang, naar saamhorigheid. Veel oplossingen kunnen we niet alleen organiseren. Daarom gaat onze inzet over meer dan het ik. Het gaat over een sterke en eerlijke economie, over een veilige verantwoordelijke samenleving en een betrouwbare en dienstbare overheid.

1. Sterke en eerlijke economie

Het CDA wil een sterke en eerlijke economie met meer aandacht voor jongeren, voor gezinnen en voor middeninkomens. Waar je met een gewone baan een fatsoenlijk inkomen verdient en vaker de zekerheid hebt van een vast contract. Waar je in elke stad en regio een betaalbare woning kunt vinden. Een sterke economie vraagt om ambitieuze investeringen. Om het land op te bouwen en klaar te maken voor de toekomst. We helpen ondernemers - groot en klein - met een doorstart na de crisis. Zodat de winkels, de restaurants en het café op de hoek weer een toekomst hebben.

2. Veilig en verantwoordelijke samenleving

Het CDA wil een veilige en verantwoordelijke samenleving. Waar we zorgdragen voor elkaar en waar we onze normen bewaken en onze waarden beschermen. Wij wijken nooit voor de terreur van de

georganiseerde misdaad. Wij staan pal voor bedreigde bestuurders, advocaten en journalisten, en altijd naast de slachtoffers van criminaliteit en geweld. Law & order is voor ons geen stoere taal, maar een bittere noodzaak en een harde strijd. Om de ondermijning aan te pakken. Een verantwoordelijke samenleving betekent ook dat wie in Nederland komt zijn best doet en mee doet en kiest voor Nederland. Dat vragen we van nieuwkomers, omdat het geen recht is om naar Nederland te komen maar wel een voorrecht is hier te mogen zijn. Maar wie kiest om hier mee te doen moet ook dezelfde kans krijgen om te delen in de Nederlandse belofte. Dat betekent ook een streng maar rechtvaardig asiel-, migratie- en integratiebeleid.

3. Betrouwbare en dienstbare overheid

Het CDA wil een betrouwbare en dienstbare overheid, die naast mensen staat en oog heeft voor hun zorgen. En die burgers niet ziet als klanten of potentiële fraudeurs. We willen een overheid die haar kerntaken waarmaakt en waakt over het algemeen belang. Dienend, beschermend en rechtvaardig, zodat we veilig over straat kunnen. Onze kinderen leren lezen en rekenen. Iedereen meedoet en niemand wordt uitgesloten. Behulpzaam voor wie niet kan, streng voor wie niet wil. Volledigheidshalve verwijs ik u naar de moties die het CDA recent heeft ingediend in de Kamer om het nieuw sociaal contract te verwezenlijken en hiervoor zien we brede steun.

4. Voor deze en voor de volgende generatie

Het CDA wil altijd verder kijken dan de problemen van de huidige generaties. Wij dragen immers ook een grote verantwoordelijkheid voor de volgende generatie(s). Voor het CDA staat voorop dat we uitdagingen moeten aangaan maar niet de rekening moeten doorschuiven naar de volgende generaties, dat we kiezen voor de lange termijn en niet voor de korte klap. Daarom pleiten we voor financieel degelijk beleid. Ook laten we geen milieuschuld achter. Parijs is een opdracht maar boven al een plicht aan de volgende generaties. We leveren bijdragen door slim te investeren in innovatie en onderzoek te doen naar nieuwe technologieën en de natuur te versterken.

Uw opdracht sluit af met de vraag of partijen ook bereid zijn hun schouders te zetten onder de inhoudelijke uitdagingen die ons land kent. Ik hoop, en ik meen, deze bereidheid bij vele partijen te herkennen en ik hoop ook na deze inhoudelijke exercitie dat er veel partijen zijn die willen praten over de inhoudelijke prioriteiten die wij middels deze fase vaststellen.

Mijn overtuiging was, is en blijft dat mensen in het land de inhoudelijke uitdagingen veel wezenlijker vinden dan wat wij hier bediscussiëren over onze onderlinge verhoudingen. Ik herhaal dat ik mij zeer wel kan voorstellen dat wij als CDA in de oppositie gaan, maar ook dat ik mij zeer wel kan voorstellen dat we gaan deelnemen in een volgend kabinet. De afweging om wel of niet te participeren in een coalitie, is voor het CDA primair een inhoudelijke afweging, en hangt uiteraard eveneens samen met de samenstelling van een eventueel kabinet. Zodat we het vertrouwen hebben dat Nederland er met ons na die periode mooier en sterker voorstaat.

Wij willen de basis op orde brengen door vertrouwde zekerheden als een vaste baan, een betaalbare woning en een veilige buurt ook voor de jongeren en gezinnen van nu weer bereikbaar en vanzelfsprekend te maken. Wij versterken de samenleving door onze normen te bewaken en onze waarden te beschermen. Wij investeren in de economie van morgen met een ambitieuze en duurzame toekomstagenda voor innovatie, technologie en de ontwikkeling van nieuwe regio's.

Met vriendelijke groet,
Wopke Hoekstra

Den Haag, 18 mei 2021

Geachte mevrouw Hamer,

Allereerst wil ik u hartelijk danken voor de uitnodiging en uw bereidheid om in deze formatie op te treden als nieuwe informateur.

In eerdere gesprekken met en brieven aan de heer Tjeenk Willink heeft de SP al uitgebreid aangegeven waar deze formatie wat ons betreft over zou moeten gaan. Uit de uitnodiging bleek dat u in het bijzonder wilt spreken over het 'herstel- en transitiebeleid' na de coronacrisis. De SP hecht er waarde aan om te stellen dat we van mening zijn dat de (in)formatiegesprekken nu breder gevoerd zouden moeten worden. De nood in de samenleving, bijvoorbeeld tot herstel van de rechtsstaat, het kunnen vinden van een betaalbare woning, het aanpakken van de armoede zeker onder kinderen en het investeren in onze publieke sector, is hoog en kan niet langer wachten.

Voor de SP is het belangrijk om sociaal uit de crisis te komen, de rekening moet betaald worden door de superrijken en de grote bedrijven met megawinsten. Een zogenaamde 'coronaheffing' zou dan ook zeker onderdeel moeten zijn van het 'herstel- en transitiebeleid'. Wat de SP betreft wordt de winstbelasting (VPB) voor grote bedrijven structureel verhoogd zodat grote bedrijven die veel winst maken die winst niet alleen onder de aandeelhouders verdelen, maar ook hun eerlijke deel aan belasting voor onze samenleving betalen. Tot die tijd zou er in ieder geval nu een tijdelijke 'coronaheffing' moeten komen.

Natuurlijk moeten we het land goed door de crisis helpen, maar de ongelijkheid in Nederland was al groot voor de coronacrisis, de crisis heeft deze ongelijkheid nog verder verdiept. Ook nu zien we weer dat de miljardensteun die er komt voor bedrijven wordt betaald met publiek (belasting)geld, maar de winsten die bedrijven vervolgens weer maken zijn privaat.

Als het gaat om het bevorderen van eerlijke politiek dan heeft de SP reeds verschillende voorstellen gedaan zoals het versterken van de positie van de Kamer, het invoeren van een bindend referendum en het uitbouwen van het Huis voor klokkenluiders. Al in mijn eerste gesprek met de verkenners Ollongren en Jorritsma heb ik een speciaal pleidooi gehouden voor een snelle oplossing voor de getroffen ouders in het toelagenschandaal en de gedupeerden van de gaswinning in Groningen. Als eerste stap naar een eerlijke overheid. Want daar is veel meer voor nodig.

Het toelagenschandaal is natuurlijk geen natuurverschijnsel, het is de uitwas van een politiek systeem. De kinderopvangtoeslag, maar überhaupt toelagen zijn in zichzelf een neoliberal project. Want hoe vreemd is het eigenlijk dat werkende mensen in Nederland zo weinig betaald krijgen (door hun werkgever) dat ze toelagen (door de belastingbetaler) nodig hebben om rond te komen? Huur, zorg en kinderopvang zijn zo duur geworden, en de lonen zo laag, dat veel mensen een toeslag nodig hebben om rond te komen. Laat bedrijven een fatsoenlijk loon betalen. En hoe raar is het eigenlijk dat we de zorg om dat wat ons het meest dierbaar is, namelijk onze kinderen, overlaten aan commerciële bedrijven met aandeelhouders die er winst mee willen maken? Is het niet veel logischer om voorzieningen die in ons aller belang zijn, samen te organiseren en samen te betalen? Zodat we naar draagkracht betalen voor goede kinderopvang voor alle kinderen van Nederland.

Daarnaast heeft het toeslagenschandaal laten zien hoe het neoliberalisme leidt tot het geïstitutionaliseerde wantrouwen in onze samenleving en de uitholling van de moraal bij publieke instituties en onze democratie. Fundamentele verandering is nu nodig.

- We stoppen met zaken aan de markt laten die regulering nodig hebben voor ons algemeen belang en hebben het lef om zaken van de markt terug te halen;
- We organiseren solidariteit want samenleven kun je niet alleen;
- We pakken de fundamentele ongelijkheid in ons land en economische systeem aan;
- We zorgen ervoor dat een eerlijke overheid je bondgenoot is met een goede toegang tot kennis, recht en macht.

Dat zou wat ons betreft de opdracht moeten zijn aan het nieuwe kabinet. En het is de vraag of de mensen die deze problemen hebben veroorzaakt, ze ook gaan oplossen. De complete oppositie heeft het vertrouwen opgezegd in de huidige demissionair minister-president. Gezien de uitslag van de verkiezingen past de SP bescheidenheid en ligt deelname aan een kabinet niet voor de hand. De SP is bereid om Nederland vooruit te helpen op grond van bovenstaande ideeën, maar zal niet meewerken aan een kabinet waarin de huidige demissionair minister-president zijn bewind kan voortzetten.

Wij wensen u veel succes en wijsheid.

Met vriendelijke groet,

Lilian Marijnissen
Fractievoorzitter SP

Den Haag, 18 april 2021

Geachte mevrouw Hamer,

Allereerst wil ik u bedanken voor het aanvaarden van de opdracht die de Tweede Kamer u heeft gegeven en voor de uitnodiging voor een gesprek.

De maatschappelijke uitdagingen waar Nederland voor staat, vragen wat de PvdA betreft om een nieuw kabinet dat fors gaat investeren. Om een andere koers, naar een andere samenleving en economie. Waarin iedereen eerlijk deelt in voorspoed en de rekening van de crisis niet bij werkenden, kwetsbare mensen en jongeren komt te liggen maar bij diegenen die de rekening wel kunnen dragen zoals vermogenden en grote bedrijven. Een eerlijker koers vraagt om ambitieuze investeringen in kansengelijkheid, het onderwijs, de zorg en in werk. En in de bouw van nieuwe betaalbare woningen en in verbeterde infrastructuur. Dit past in een internationale trend waarin regeringen fors investeren in een betere samenleving na corona. Nederland en Europa moeten hierin voorop gaan.

Een herstelplan bestaat wat de PvdA betreft daarom onder andere uit:

- **Investeren:** met een ongekende crisis en zeer lage rente is dit het moment om te investeren. In volkshuisvesting, zorg, onderzoek en onderwijs, duurzame technologie en innovatie, nieuwe spoorlijnen en natuur. Gemeenten die door corona meer kwetsbare mensen moeten ondersteunen terwijl inkomsten wegvallen, krijgen de ruimte om hun taken uit te kunnen blijven voeren en voorzieningen open te houden voor hun inwoners.
- **Steun aan getroffen sectoren:** per sector moet gekeken worden of de schade tijdelijk of permanent is en steun moet gerelateerd worden aan de waarde die de sector heeft voor onze samenleving en economie. Extra steun is nodig om kunst- en cultuur, bouw, horeca en toerisme overeind te houden en banen te behouden. Hierbij kunnen eventueel lokaal en gericht schulden van MKB'ers en individuen worden overgenomen en geherstructureerd.
- **Een werkgarantie:** wij willen dat niemand zonder perspectief op straat komt te staan. Met de werkgarantie kunnen mensen zich omscholen om elders werk te vinden, zonder dat zij direct hun inkomen verliezen.

Er is de afgelopen weken ook veel gesproken over de noodzaak van een andere bestuurscultuur. Voorstellen hiertoe zijn wat de PvdA betreft onlosmakelijk onderdeel van een formatie. Deze verandering van de bestuurscultuur gaat, zoals ik ook in het Kamerdebat van 12 mei betoogde, over veel meer dan alleen de noodzaak van meer dualisme. Een andere bestuurscultuur heeft pas echt relevantie als deze het verschil maakt in het leven van mensen. Wat ouders in de toeslagenaffaire is aangedaan mag nooit meer gebeuren.

Een recent aangenomen motie van GroenLinks en de PvdA bevat verschillende voorstellen die cruciaal zijn voor herstel van vertrouwen. Wetten moeten aangepast, praktijken moeten veranderen en de overheid moet aan de kant van haar burgers gaan staan. En te vaak blijven beleidsvoornemens hangen in een systeem waarin, zonder politieke sturing en met marktwerking, verschillende belangen om voorrang vechten. Met als gevolg dat er van te veel beleidsvoornemens te weinig terecht komt. Een voorbeeld daarvan is de vijf-minutenregistratie in de thuiszorg die politiek al vele malen is afgeschaft, maar in de praktijk veelal nog bestaat. Het systeem is inmiddels zo ingewikkeld geworden dat zelfs met een meerderheid in de gekozen Tweede Kamer en met politieke wil van bewindspersonen de status quo blijft voortbestaan. Ditzelfde zien we op tal van andere dossiers. Systemen in sectoren als de zorg en het onderwijs moeten minder complex worden. Zo lang het niet lukt deze praktijk te veranderen, is praten over meer vertrouwen van mensen in de overheid zinloos en eerder schadelijk dan behulpzaam in het herwinnen van vertrouwen.

De fractie van de Partij van de Arbeid heeft sinds de verkiezingen benadrukt dat een formatie langs inhoudelijke lijnen gevoerd zou moeten worden. Waarbij de grote opgaven voor Nederland voorop staan en waarbij gekeken wordt hoe politieke partijen elkaar daarin kunnen vinden, of waar tegenstellingen tussen partijen juist te groot zijn. Dat moet wat ons betreft anders.

En dat is hoognodig. Corona slaat diepe wonden in het leven van mensen. En de crisis heeft de verdeeldheid en ongelijkheid die al bestond nog verder vergroot. Mensen die het al moeilijk hadden, hebben het veelal nog moeilijker gekregen. De inkomens- en vermogensongelijkheid is toegenomen. Veel kinderen hebben te kampen met onderwijsachterstanden, in het bijzonder in het speciaal- en beroepsonderwijs. Onze zorgmedewerkers zijn uitgeput, met nog veel inhaalzorg in het vooruitzicht. De sociale en economische noden zijn groot.

De PvdA pleit er daarom voor dat in deze formatie een verkenning wordt uitgevoerd naar verschillende thema's en uitgangspunten. Uw voorganger Herman Tjeenk Willink beschreef er al een aantal in zijn eindverslag. Wat de PvdA betreft moeten tenminste de volgende grote opgaven aan bod komen:

- De zekerheid van werk en inkomen. Waarbij mensen weer kunnen rekenen op een vaste baan, een fatsoenlijk inkomen, een goed sociaal vangnet en een fijne oude dag. En waarin het sociaal minimum omhoog gaat.
- Het vinden van een betaalbare woning en investeren in steden, dorpen, wijken en leefbaarheid.
- Goed onderwijs voor alle kinderen. Met gelijke kansen, aandacht voor taal- en rekenonderwijs en meer investeringen in de mensen voor de klas.
- De beschikbaarheid van liefdevolle zorg. Waarbij meer ruimte en waardering is voor medewerkers en zorg voor iedereen dichtbij.
- Een leefbare planeet met bescherming van onze natuur en een schone energievoorziening.
- Een sterke positie van Nederland in Europa en de wereld. Met oog voor kwetsbare mensen wereldwijd.
- Een samenleving waarin iedereen mee kan doen en niemand wordt uitgesloten. Met een overheid die weer naast mensen staat en een versterking van de rechtsstaat.

De PvdA draagt graag bij aan verdere verkenning en verdieping van deze thema's. Daarbij wil ik wederom aantekenen dat de PvdA bij een eventueel verder proces samen met GroenLinks betrokken zal zijn. Wij wachten uw voorstellen af.

Met vriendelijke groet,

Lilianne Ploumen

Den Haag, 18 mei 2021

Geachte mevrouw Hamer, beste Mariëtte,

Het is inmiddels twee maanden geleden dat er verkiezingen waren. In die twee maanden zijn de uitdagingen waar Nederland voor staat bepaald niet kleiner geworden. U hebt de opdracht gekregen de mogelijkheid van een gemeenschappelijke aanpak voor die uitdagingen te onderzoeken. In deze brief ga ik in op wat voor GroenLinks daarbij belangrijk is.

Laat ik beginnen met wat voor ons een fundament moet zijn onder een nieuw kabinet: een overheid die mensen niet benadert als calculerende zelfredzame individuen, maar als burgers die gehoord en gezien moeten worden. We willen een trendbreuk zien in de relatie tussen burger en overheid: van een wantrouwende overheid naar een overheid die uitgaat van vertrouwen. Met de aangenomen motie Klaver-Ploumen is een eerste stap gezet. Met deze motie heeft een volgend kabinet de opdracht om de menselijke maat terug te brengen in het beleid, de rechtspositie van burgers te versterken onder andere door meer te investeren in de sociaal advocatuur en meer tegenmacht te organiseren vanuit parlement, samenleving en uitvoeringsorganisaties. Zo moet de positie van de Nationale Ombudsman, Autoriteit Persoonsgegevens en de Algemene Rekenkamer worden versterkt.

Daarnaast ziet GroenLinks een grote urgentie om de klimaatcrisis aan te pakken en de toenemende ongelijkheid te bestrijden. Dit vraagt om een zo progressief mogelijk kabinet, dat aan de slag gaat met de volgende maatschappelijke uitdagingen:

1. De klimaat- en stikstofcrisis. Klimaat en natuur zijn onlosmakelijk verbonden met het menselijk bestaan en op dit moment lopen de aarde, de natuur en de biodiversiteit gevaar.
2. De ongelijkheid in inkomen en vermogen. 1 miljoen mensen leven met problematische schulden, 1 op de 12 kinderen groeit op in armoede. Dit is onverantwoord en onnodig in een rijk land als Nederland.
3. De ongelijkheid in kansen. Er zit zand in de kansengelijkheidsmachine van het onderwijs. De woningmarkt is vastgelopen, de arbeidsmarkt doorgeslagen in flexibilisering en het institutioneel racisme in onze samenleving zorgt voor uitsluiting en discriminatie.
4. De gevolgen van de coronacrisis. Corona heeft de ongelijkheid verder vergroot. Dit vraagt om een herstel- en transitiebeleid dat stappen zet naar een groene economie met een duurzaam verdienmodel. Het herstelbeleid moet zich bovendien niet alleen richten op de economie, maar ook kijken naar wat we kunnen doen om de bredere maatschappelijke schade te herstellen, zoals de mentale schade.
5. De internationale positie van Nederland. Onze opstelling binnen de Europese Unie en op het internationale wereldtoneel moet niet vooral gericht zijn op de marktbelangen van de BV Nederland maar op het tegengaan van de opwarming van de aarde, het bestrijden van extreme armoede en het vinden van een gezamenlijke oplossing voor gedwongen migratie. Dat dient een groter Nederlands belang dan alleen de economistische invalshoek.

Over deze grote en urgente uitdagingen ga ik graag met u in gesprek. Als GroenLinks vinden we het belangrijk om analyses, adviezen en onderzoeken vanuit de wetenschap en het maatschappelijk middenveld daarbij te betrekken. Tot slot wil ik benadrukken dat GroenLinks in dit proces richting een nieuw kabinet samen optrekt met de PvdA.

Ik kijk uit naar ons gesprek.

Met vriendelijke groet,

Jesse Klaver

**Partij voor
de Dieren**

Den Haag, 18 mei 2021

Geachte mevrouw Hamer,

Als een buitenstaander je een spiegel voorhoudt, moet je er altijd even goed in kijken. De Duitse journalist Thomas Kirchner, die voor de Süddeutsche Zeitung verslag doet van de ontwikkelingen in het Nederlandse parlement, liet onlangs in de Volkskrant optekenen dat hij met grote verbazing naar ons land kijkt. Sinds het toeslagenschandaal en de verkenningaffaire is er veel vertrouwen verloren gegaan, analyseert hij. Het voornaamste probleem: de premier zelf. Kirchner schrijft onomwonden dat Rutte weg moet om uit deze politieke vertrouwenscrisis te komen. Als dat niet gebeurt, waarschuwt hij, 'raken mensen gewend aan politieke toestanden die niet normaal zijn. Een premier die niet de waarheid spreekt, is niet normaal. Als daar geen noemenswaardige verontwaardiging over ontstaat, erodeert de politieke cultuur. Dan verliezen kiezers het vertrouwen. Dat is voer voor de vijanden van de liberale democratie. En die zijn toch al sterk genoeg.'

De fractie van de Partij voor de Dieren vindt het de taak van de Tweede Kamer om de liberale democratie en de rechtsstaat te verdedigen. De taak van de Kamer – het hoogste orgaan in onze parlementaire democratie – is nadrukkelijk niet: meewerken aan de uitholling van onze liberale democratie omwille van partijbelangen of valse voorstellingen van zaken.

Burgers moeten erop kunnen vertrouwen dat de overheid binnen de grenzen van de rechtsstaat opereert. Ook moeten zij erop kunnen vertrouwen dat zij niet worden voorgelogen door hun eigen regering. Het vertrouwen dat burgers in de overheid hebben gesteld is de afgelopen jaren veelvuldig geschonden – ik noemde het toeslagenschandaal en de leugens in de verkenningaffaire al even, maar de Partij voor de Dieren wijst ook nadrukkelijk op de Klimaatzaak, de Stikstofzaak en het privacy-schendende computersysteem SyRI, waarbij burgers naar de rechter moesten omdat de Nederlandse regering de grenzen van de wet niet alleen heeft opgezocht, maar ook heeft overschreden.

**Partij voor
de Dieren**

Juist omdat Nederland voor grote uitdagingen staat, kunnen we het ons niet veroorloven dat er een nieuw kabinet gevormd wordt waar Nederlanders geen vertrouwen in kunnen hebben. Een minister-president moet de waarheid spreken, niet alleen omdat dit een morele, grondwettelijke en politieke ondergrens is die men, zonder dat daar nadrukkelijk om verzocht hoeft te worden, van de minister-president mag verwachten, maar ook omdat juist in tijden van crises de Nederlandse burgers er simpelweg op moeten kunnen vertrouwen dat wat de minister-president beweert, ook echt waar is. Zo niet, dan vreest mijn fractie voor het verdere afkalven van het vertrouwen van de bevolking in door dit kabinet voorgestelde maatregelen.

De vijf grootste inhoudelijke thema's die voor mijn fractie van belang zijn, zijn niet anders dan de thema's die we in eerdere brieven hebben benoemd: een nieuwe pandemie voorkomen, het in samenhang oplossen van de klimaat-, biodiversiteits- en wooncrisis, een rechtvaardig economisch model dat binnen de draagkracht van de aarde blijft, het actief bestrijden van racisme en discriminatie en het bevorderen van maatschappelijke en economische gelijkheid.

Een eerste stap in het bereiken van meerdere van die doelen is een drastische krimp van het aantal dieren in de veehouderij. Wat mijn fractie betreft moet het corona-herstelplan daarin ook voorzien. Het herstelplan moet gericht zijn op de noodzakelijke transitie naar een duurzame en rechtvaardige economie, die blijft binnen de draagkracht van de aarde. Terug naar *business as usual* zou de kostbaarste fout zijn die we kunnen maken.

Tot slot. Mijn fractie is verheugd dat de heer Tjeenk Willink de Nationale Ombudsman Reinier van Zutphen heeft uitgenodigd. Zoals ook uit de heer van Zutphen zijn bijdrage bij de aanbieding van zijn jaarverslag bleek, is het van groot belang dat de politiek naar de Nationale Ombudsman, maar ook naar andere experts in de verhouding tussen burger en overheid, gaat luisteren. Zoals wij al eerder hebben geadviseerd, adviseren we om ook Marjan Minnesma en Johan Vollenbroek te betrekken bij het formatieproces, omdat zij de afgelopen jaren beiden in belangwekkende rechtszaken hebben aangetoond dat de overheid zich niet aan eigen regels en afspraken houdt. Minnesma en Vollenbroek hebben aantoonbare expertise in huis die onmisbaar is om herhaling hiervan op het terrein van klimaat en natuur te voorkomen.

Met vriendelijke groet,

Esther Ouwehand

Den Haag, 28 mei 2021

Geachte mevrouw Hamer,

In 2002 deed minister van Landbouw Laurens Jan Brinkhorst namens het kabinet Paars II een belangrijke belofte. Uiterlijk eind 2022 zou het natuurlijk gedrag van dieren leidend zijn in de Nederlandse veehouderij. Dieren moesten, ook in de veehouderij, kunnen leven naar hun aard.

Brinkhorst deed de belofte naar aanleiding van onderzoek van CDA'er Herman Wijffels. Wijffels schreef dat de Nederlandse veehouderij terug naar de tekentafel moest: "economisering en schaalvergroting hebben geleid tot amorele verschijnselen." Een van de latere opvolgers van Brinkhorst, CDA'er Gerda Verburg, bevestigde in 2007 als minister in het kabinet Balkenende IV de belofte van Brinkhorst: uiterlijk eind 2022 is het natuurlijk gedrag van het dier leidend.

Het was daarna aan de kabinetten Rutte om deze beloftes in de praktijk te brengen. De tijd tikte door, de problemen van de veehouderij stapelden zich op, maar Rutte deed niks. De beloftes van Brinkhorst en Verburg kwamen echter niet uit het niets: ze waren de weerklank van een steeds luider maatschappelijk ongenoegen over hoe er in Nederland met dieren wordt omgegaan.

Afgelopen maand stemden beide Kamers in met voorstellen van de Partij voor de Dieren om de beloftes van Brinkhorst en Verburg wettelijk te verankeren, iets wat door de achtereenvolgende kabinetten Rutte altijd is nagelaten. Daarmee vervulden de Kamers een van de belangrijkste functies van de representatieve democratie: een maatschappelijk breed gedragen wens vastleggen in een wet.

In aanvulling op onze vorige brieven, wil de Partij voor de Dieren-fractie er daarom op wijzen dat het kabinet een plan zal moeten opstellen om uitvoering te geven aan de onlangs gewijzigde Wet dieren. We merken daarbij op dat de belofte dat dieren in de veehouderij uiterlijk in 2022 zouden kunnen leven naar hun aard het officiële regeringsbeleid was van VVD, PvdA en D66 (Paars II) én van CDA en ChristenUnie (Balkenende IV, waar de PvdA opnieuw deel van uitmaakte). Dit uitgangspunt, met de gestelde deadline, werd bovendien onderschreven door een nog veel bredere vertegenwoordiging in de Kamer, met partijen als SP en GroenLinks, hoewel zij samen met de Partij voor de Dieren opmerkten dat 2022 wel erg lang duurde. Er is dus altijd breed politiek draagvlak voor geweest – dat zal u, gelet op uw opdracht, zeker interesseren.

Dat we fundamenteel onze omgang met dieren moeten veranderen, staat als een paal boven water. Voor de dieren in ons landbouwsysteem is het leven ellendig, bruto en kort. Maar ook voor de mensen is dit systeem zeer schadelijk. Minister van Landbouw in het kabinet Balkenende I Cees Veerman gaf het – na zijn ambtsperiode – toe: "We importeren voer, we exporteren varkens en de rommel houden we hier. Dit systeem is vastgelopen."

Den Haag, 17 mei 2021

Geachte mevrouw Hamer,

Aan u de eervolle en urgente opdracht om de contouren van een nieuw Kabinet te onderzoeken. De fractie van Volt wenst u veel wijsheid en succes toe.

Uw voorganger, de heer Tjeenk Willink, schrijft in zijn rapport dat het voor het vinden van nieuwe oplossingen nodig is om tussen partijen overeenstemming te bereiken over de uitdagingen die we als politici voor ons zien. Voor Volt ligt de nadruk op thema's als klimaatverandering, economisch herstel, digitalisering, sociale (on)gelijkheid, migratie en veiligheid — waarbij een visie op de Europese Unie niet kan ontbreken.

De afgelopen periode stond in het teken van vertrouwen en wantrouwen, voornamelijk tussen de regerende en controlerende macht binnen de muren van het Binnenhof. Nu is het tijd om weer over de muren van het Binnenhof heen te kijken, om ervoor te zorgen dat Nederlanders en Europeanen het vertrouwen in de rechtsstaat en democratie niet verliezen.

Waardenkader

In de voorbije weken hoorden we verschillende partijleiders spreken over de voor het dualisme broodnodige transitie van dikke, naar dunne(re) regeerakkoorden. Volt onderschrijft het belang van die verandering. Tegelijkertijd moet een akkoord op hoofdlijnen wat ons betreft wel een duidelijk waardenkader bevatten. Een waardenkader waar het te voeren beleid aan getoetst kan worden.

Het toeslagenschandaal leerde ons niet alleen belangrijke lessen over de Haagse bestuurscultuur, maar ook — en misschien wel vooral — over wat er in een samenleving misgaat als wantrouwen de centrale emotie vormt in beleid. Als belangrijke, fundamentele rechten — zoals de toegang van elke burger tot het recht — door bezuinigingsdrift op de helling komen te staan.

Volt is voorstander van een dunner regeerakkoord, maar roept onderhandelende partijen wel op om;

- Democratie en rechtsstaat te beschermen en vooral te versterken;
- In de gelijkwaardigheid van Nederlanders en andere Europeanen te investeren;
- De solidariteit tussen groepen in de Nederlandse en Europese samenleving te bevorderen;
- De toegang tot het recht voor elke burger te waarborgen, onder meer door in de sociale advocatuur te investeren;
- Mensenrechten leidend te laten zijn in besluitvorming voor zowel onze ingezetenen als voor nieuwkomers;
- Racisme en discriminatie plaats te laten maken voor een werkelijk inclusieve samenleving;
- Beleid te maken vanuit een hernieuwd mensbeeld: de overheid vertrouwt haar burgers, zodat burgers ook de overheid weer kunnen vertrouwen.

Europa

Het is tijd voor een politiek die ervoor zorgt dat we samenwerken aan nieuwe ideeën om onze problemen op te lossen. Alleen zo zorgen we dat ondernemers weer opbloeien, zorgpersoneel weer op krachten komt en jongeren een duurzame toekomst krijgen.

Volt

We zijn blij dat u actief met het crisisherstel aan de slag gaat. Nu de pandemie onze Unie al anderhalf jaar in de greep heeft en onze economieën ongekend hard zijn geraakt, is deze opgave alleen maar urgenter geworden. Daarom is het essentieel dat Nederland een plan indient voor het Europees herstelfonds. Er zijn miljarden te verdelen, en die miljarden liggen er ook voor ons.

Het herstel uit de coronacrisis biedt de kans om te investeren in een groene en innovatieve economie. Het is nu echt tijd om de klimaatcrisis tegen te gaan. Laten we daarbij de Europese Unie in ieders voordeel inzetten. Dat start met luisteren naar en het aanhaken van zoveel mogelijk kiezers via de Conferentie over de toekomst van Europa.

In de Europese Unie staan democratie en rechtsstaat onder druk. Denk aan landen als Hongarije en Polen. Juist nu is het belangrijk dat Nederland het juiste voorbeeld geeft. Volt ambieert een Nederland dat binnen Europa weer gidsland wil zijn: als het gaat om de waarde die we mensenrechten toekennen, het functioneren van onze eigen rechtsstaat, en om waarden als integriteit en betrouwbaarheid. Wij hopen dat die ambitie geloofwaardig vorm krijgt in een nieuw kabinet.

Richtlijnen akkoord op hoofdlijnen

Volt vraagt om:

- Een daadkrachtige en ambitieuze aanpak van de klimaatcrisis;
- Het terugdringen van sociaaleconomische ongelijkheid door kansengelijkheid te vergroten via onderwijs, woningmarkt en arbeidsmarkt;
- Meer inspraak voor kiezers, bijvoorbeeld via burgerfora en de Conferentie over de toekomst van Europa;
- Investerings in onderzoek en innovatie, ten behoeve van de transitie naar een groene economie;
- Een humaan vluchtelingenbeleid en een humane vluchtelingenopvang, waarin fundamentele mensenrechten weer gewaarborgd zijn;
- Herwaardering van kunst en cultuur als levensbehoefte, extra geld voor de sector;
- Extra aandacht voor de uitdagingen in de grensregio's;
- Inzet te tonen als het gaat om een inclusieve samenleving en het bestrijden van racisme, discriminatie en intolerantie;
- Meer digitale expertise, toezicht op grote techbedrijven, inclusief belastingen;
- Aandacht voor cyberveiligheid.

Het is noodzakelijk dat een regeerakkoord op hoofdlijnen straks een visie op de Europese Unie ademt. Want alleen in Europees verband kunnen wij deze hoofdlijnen uittekenen. We leggen hiermee de basis voor de toekomstige Europese samenleving. Voor deze samenleving vormen verbinding en inclusiviteit, transparantie en menselijkheid de kernwaarden.

Met vriendelijke groet,

Laurens Dassen

Rotterdam, 14 mei 2021

Geachte informateur, geachte mevrouw Hamer,

U heeft van de Tweede Kamer de opdracht gekregen om als informateur richting te geven aan de volgende fase van de formatie. De fractie van DENK heeft tegen de motie Kaag/Rutte gestemd omdat wij het proces niet transparant en niet geloofwaardig vinden. Los daarvan hechten wij eraan om onze standpunten en ideeën met u te kunnen delen.

De fractie van DENK onderscheidt een aantal urgente, grote thema's die in de formatie, maar ook daarna, met grote voortvarendheid zouden moeten worden opgepakt.

Veel mensen hebben behoefte aan meer zekerheid, ook in de vorm van vaste arbeidscontracten. Bezien zou moeten worden hoe werkgevers via stimulering en wetgeving meer vaste banen kunnen creëren en hoe flexibele contracten ontmoedigd kunnen worden. Een ander urgent thema is de kansengelijkheid in brede zin. Er moet in mensen en middelen geïnvesteerd worden om racisme en discriminatie effectief te bestrijden. Het wetsvoorstel om discriminatie op de arbeidsmarkt tegen te gaan, moet met meer voortvarendheid in de Kamer worden behandeld.

Op de woningmarkt zien we een enorme crisis die steeds meer mensen treft. Er is een grote ongelijkwaardigheid tussen groepen Nederlanders in de kans op het vinden van een dak boven je hoofd. Laat staan een betaalbare. Er moet meer en diverser gebouwd worden, waar een Minister van Wonen leiding aan zal moeten geven.

De toegang tot het onderwijs en de zorg staan al jaren onder druk. Belemmerende tarieven zoals hoge collegegelden en het eigen risico in de zorg moeten zo veel mogelijk weggenomen worden. Dat geldt ook voor het "sociale leenstelsel": de basisbeurs zal weer in ere moeten worden hersteld.

Een dienstbare, transparante en gelijkwaardige overheid vormt de pijler voor de nieuwe bestuurscultuur. We hebben helaas moeten vaststellen dat, onder leiding van Rutte in de afgelopen 10 jaar, tienduizenden ouders en kinderen zijn kapotgemaakt door de overheid. De ideeën die de fractievoorzitter van de VVD op 10 mei jl. naar voren heeft gebracht, zijn onvoldoende en te weinig concreet. Het is duidelijk dat deze ideeën niet in het DNA zitten van de fractievoorzitter van de VVD, maar eerder voortkomen uit zijn wens tot politiek lijfsbehoud. De belangrijkste benodigde verandering is een radicale verandering in de cultuur en structuur van de (grote) uitvoeringsorganisaties zoals de Belastingdienst, UWV en DUO. Zij moeten er weer voor de burger zijn en niet andersom. Dat vereist ook meer transparantie en democratische controle. De uitvoeringsorganisaties zullen niet langer een staat in de staat moeten zijn. Een effectieve democratische controle betekent ook een ruimhartige informatievoorziening van de regering aan het parlement en de burger. Dit betekent een andere invulling van art. 68 van de Grondwet en de WOO (de nieuwe WOB). Nieuw beleid zou onderworpen moeten worden aan een "menselijke maattoets", net als lopend beleid geëvalueerd zou moeten worden op de menselijke maat. Hoge Colleges van Staat, zoals de Nationale Ombudsman, moeten een betere formele positie krijgen, zodat hun rapporten niet meer genegeerd kunnen worden.

De fractie van DENK wil meebouwen aan een robuust en sociaal herstelplan, in het verlengde van een effectieve aanpak van de coronacrisis. De uitgangspunten van het herstelplan zijn: Het verkleinen van de inkomensongelijkheid; het verbeteren van de positie van de meest getroffen mensen en ondernemers; en aantoonbare en duurzame werkgelegenheidsgroei. Daarbij horen op de middellange termijn een uitbreiding van de verzorgingsstaat, een fors hoger minimumloon en lagere

zorglasten, waaronder het afschaffen van het eigen risico. En daarnaast een meer cultuursensitieve en pandemiebestendige zorg, met meer IC bedden, en meer en beter betaald zorgpersoneel. De fractie van DENK wil dat de besluitvorming over het herstelplan democratisch, transparant en inclusief is.

Op dit moment zijn grootschalige bezuinigingen niet aan de orde. Dat is een goede zaak, want in het verleden is gebleken dat deze een economische crisis kunnen verlengen en verergeren. De fractie van DENK zou er dan ook voorstander van zijn om een bezuinigingsmoratorium vast te leggen in het Regeerakkoord, in ieder geval tot 2025. Mochten er toch bezuinigingen komen, dan mag de rekening van de coronacrisis in geen geval bij de meest kwetsbaren en de lagere inkomens neergelegd worden.

Voor het proces hecht de fractie van DENK eraan dat er een akkoord op hoofdlijnen komt waarbij bredere betrokkenheid en inbreng georganiseerd wordt dan alleen via de (beoogde) coalitiepartijen. Voorts stellen wij voor om bij de komende begrotingsbehandelingen altijd een bedrag onbestemd te laten ter uitvoering van ideeën en wensen vanuit de Tweede Kamer.

Ik hoop u hiermee geïnformeerd te hebben over hoe de fractie van DENK aankijkt tegen het formatieproces in de komende periode. Rest mij u de broodnodige wijsheid en spitsvondigheid toe te wensen.

Met vriendelijke groet,

Farid Azarkan
Fractievoorzitter DENK

Den Haag, 17 mei 2021

Zeer geachte mevrouw Hamer, beste Mariëtte,

Eerder schreef ik aan de voormalige verkenner en de formateur dat het voor mij van essentieel belang is dat ouderenbeleid hoog op de agenda komt te staan in een nog te schrijven regeerakkoord. Ik wil er dan ook bij u voor pleiten dat ouderenbeleid één van de hoofdthema's wordt in het nieuwe regeerakkoord.

Op dit moment is al meer dan de helft van alle volwassenen in Nederland 50 jaar of ouder. In 2030 zijn dat 7,5 miljoen mensen. Deze demografische ontwikkeling brengt zowel uitdagingen als kansen met zich mee. We moeten in Nederland de randvoorwaarden creëren om het mogelijk te maken dat iedereen in ons land goed ouder kan worden, ook nu het aantal senioren enorm snel groeit. Daarom heb ik aan de heer Tjeenk Willink verzocht om de vergrijzing als één van de prioriteiten in zijn verslag op te nemen. Ook al gaf hij aan in onze gesprekken dat hij dit belang ook ziet staat er helaas niets over in zijn verslag.

In 2005 verscheen het rapport van de themacommissie Ouderenbeleid. De commissie gaf aan dat de vergrijzing geen ramp of bedreiging is, maar politiek en maatschappelijk uitdagingen biedt. Uitdagingen die er vandaag de dag nog steeds zijn.

Daarbij zou ik de kanttekening willen maken dat ouderenbeleid eigenlijk generatiebeleid is, omdat het niet in de eerste plaats met leeftijd te maken heeft. Want leeftijd als onderscheidend criterium verliest meer en meer aan gewicht. Daarbij komt dat de doelgroep ouderen zeer divers is. En die diversiteit neemt de komende tijd alleen maar verder toe. Daarom kunnen we ouderenbeleid dan ook beter generatiebeleid noemen.

Als het gaat om dat generatiebeleid, formuleerde de themacommissie in haar rapport 33 aanbevelingen waarvan de meeste nu (16 jaar later!) nog steeds niet zijn gerealiseerd. Generatiebeleid zou dan ook een plaats moeten krijgen in het regeerakkoord. Daarbij zouden wij er een groot voorstander van zijn dat er een Deltaplan wordt ontwikkeld om Samen Goed Ouder te Worden. Met een integrale ouderenvisie en een jaarlijks terugkerende voortgangsrapportage.

Op die manier kunnen we ervoor zorgen dat iedereen in ons land goed ouder kan worden. En het mooie is dat veel oplossingen voor ouderen vaak ook goed uitpakken voor jongeren. Denk aan de woningmarkt die op slot zit. Als je investeert in ouderenhuisvesting, komen woningen vrij voor starters en jonge gezinnen. Bouwen voor oud is de oplossing voor jong! Daarmee zijn ouderen vaak de oplossing en niet het probleem, zoals nu zo vaak wordt gedacht.

Naast de krapte op de woningmarkt liggen er uitdagingen op de terreinen Inkomen, Gezondheid en Veiligheid. Gepensioneerden hebben een enorme kloof qua koopkracht ten opzichte van werkenden, de eenzaamheid onder alleenwonende ouderen neemt toe, wijken en leefomgevingen zijn niet toegerust op het toenemende aantal ouderen en de zorg en ondersteuning van de steeds grotere groep senioren moet goed, toegankelijk en betaalbaar blijven. Uitdagingen waar - en dat is onbegrijpelijk gezien de demografische ontwikkelingen - veel te weinig aandacht voor is geweest.

Tegelijkertijd zijn er ook kansen. Naast een toenemend potentieel aan vrijwilligers en mantelzorgers is er in onze samenleving enorm veel kennis die veel beter kan worden aangeboord en benut. Ouderen hebben veel ervaring en levenswijsheid opgedaan. Het imago van ouderen wordt nu vaak bepaald door politiek en media en is voornamelijk dat mensen hulpbehoevend en kwetsbaar zijn. Terwijl de werkelijkheid anders is. Het grootste deel van de ouderen is vitaal, kan en wil nog een grote bijdrage leveren aan de samenleving.

Daarnaast is van het grootste belang dat er oplossingen komen met betrekking tot de gevolgen van het coronavirus. Niet alleen op economisch gebied, maar ook sociaal maatschappelijk. Ondernemers die hun hoofd maar net boven water kunnen houden of, in het ergste geval, failliet zijn gegaan. Mensen die werkloos zijn geworden. Jongeren die in een sociaal isolement zijn geraakt en problemen ondervinden met hun studie. Ouderen en mensen met een kwetsbare gezondheid die al meer dan een jaar geïsoleerd leven. Onze zorgprofessionals en andere hulpverleners die al een jaar onder enorme druk werken.

Fractie Den Haan vindt dat deze problematiek rondom de coronapandemie partij-overstijgend moet worden aangepakt. De coalitie en oppositie moeten gezamenlijk bepaalde thema's gaan oppakken en samen in het belang van Nederland naar oplossingen gaan zoeken. Geen deelbelangen maar gedeelde belangen.

De discussie in de Tweede Kamer en de media gaat nu al enige tijd over macht, tegenmacht, een andere bestuurscultuur en vertrouwen. Of liever gezegd, het gebrek aan vertrouwen.

Dat is iets waar wij allen ons voor moeten inzetten en dat vergt ruimte voor het inhoudelijke debat; gebaseerd op vertrouwen. Wat mij betreft komt er dan ook een regeerakkoord op hoofdlijnen. En misschien ook wel een minderheidskabinet.

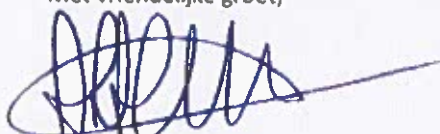
Met een regeerakkoord op hoofdlijnen zullen we veel meer met elkaar de inhoudelijke diepgang moeten opzoeken. Met een minderheidskabinet moet de coalitie ook meer op inhoud samenwerking zoeken met verschillende partijen uit de oppositie en afhankelijk van het onderwerp zullen dat telkens andere partijen zijn.

Pas dan is er sprake van SAMEN-werking, dualisme, op inhoud met elkaar in dialoog gaan. En is er sprake van dat de komende vier jaar alle kiezers een stem krijgen.

Omdat ik er vanuit ga dat wij hier allemaal ons werk doen vanuit een bepaalde ideologie, vanuit passie en de wil om de burgers in Nederland te dienen sta ik open voor samenwerking met een ieder op inhoud. De heer Tjeenk Willink schreef het ook in zijn verslag. Wie een andere bestuursstijl predikt moet uitgaan van vertrouwen. En dat gun ik ons allemaal zeer.

Met vriendelijke groet,

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Liene den Haan', with a long horizontal stroke extending to the right.

Liene den Haan
Fractie Den Haan

Vergaderjaar 2005-2006

29 549

Themacommissie Ouderenbeleid

Nr. 5

RAPPORT THEMACOMMISSIE OUDERENBELEID

Gespreksverslag jongeren

d.d. 20 mei 2021

Deelnemers:

1. Maurice Knijnenburg – Voorzitter Nationale Jeugdraad
2. Alina Daniï Bijl – Voorzitter Young FNV & United
3. Werner Schouten – Voorzitter Jonge Klimaatbeweging
4. Ingrid Nolten – Jong AWWN
5. Sarah Soumete
6. Baneen Aziz, 16 jaar

Besproken onderwerpen:

- Door Corona is de zekerheid van jongeren weggefallen: de zekerheid van school of werk, van een woning / veilige thuis basis, en van je vrienden en sociale leven.
- De binding mist; de binding met de plek waar je woont als student of scholier wordt minder of kan niet goed groeien als je alleen online les krijgt en niet samen mag komen met vrienden.
- Dit leidt soms tot eenzaamheid en depressieve gevoelens.
- Er zijn veel jongeren waar het nog steeds prima mee gaat, maar er is ook een grote groep waar het echt niet goed mee gaat.
- De problemen komen niet altijd door de Corona crisis, maar de crisis heeft bepaalde problemen – bv. gebrek aan starters woningen en flex contracten – wel blootgelegd.
- Het gevoel onder veel jongeren is dat ze moeten opdraaien voor alles, dat ze overal de schuld van krijgen, terwijl jongeren tegelijkertijd de vakkenvullers en cassières zijn, en de toekomst vormen.
- Er is teleurstelling dat er bij de grote steunpakketten zo weinig is ingezet op duurzaam herstel. Duurzaamheid is een groot thema voor veel jongeren, hoewel het – zeker nu – vaak te duur is om echt duurzaam te leven. Duurzaamheid gaat over meer dan klimaat, het gaat om een andere manier van leven.
- De jongeren willen graag en beter betrokken worden door de politiek, bijvoorbeeld als het gaat om het leenstelsel, om onderwijs en klimaat. Zorg daarbij voor samenhang in beleid.
- Uiteindelijk begint het bij de basis: bij school of werk, bij een veilige en fijne thuis basis, en bij vrienden en familie. Jongeren zijn flexibel, maar hebben wel een basis nodig. Jongeren willen een open samenleving en een maatschappij waarin je je kunt ontwikkelen.

Verslag bijeenkomst Cultuursector, d.d. 20 mei 2021

Aan de bijeenkomst met de cultuursector namen deel K. Baele (raad Cultuur) , M. Bongertman (Senf Theaterproducties), D. Boonekamp (Nederlands FilmFestival), E. van Ginkel (Rijksmuseum, Museumvereniging) en J. Zoet (Zuiderstrandtheater, bonden)

Tijdens de bijeenkomst kwamen de volgende onderwerpen aan de orde:

- belang van cultuur voor de samenleving en economie
- het gemis aan cultuur tijdens de pandemie
- belang van cultuureducatie
- slachtoffers in cultuursector vooral zzp'ers
- recht op toegang tot kunst en cultuur
- media (opdrachtgevers) en cultuur bij dezelfde bewindspersoon onderbrengen
- uitdaging is bezoekers en publiek terugkrijgen
- voorkomen verschraling aanbod door toenemende afhankelijkheid van platforms
- steun van gemeenten, provincies en rijk nodig (o.a. garantie/indemniteit verzekeringspremies)
- eenmalige verlenging periode cultuurnota naar zes jaar
- investeringen nodig voor toegankelijkheid, ook door prijsstijging vastgoed
- belang van samenwerking gesubsidieerde en commerciële delen cultuursector

Gespreksverslag voorzitters van de Stichting van de Arbeid, Tuur Elzinga en Ingrid Thijssen

d.d. vrijdag 21 mei

In het gesprek hebben Dhr. Elzinga en Mevr. Thijssen aandacht gevraagd voor de volgende onderwerpen:

- De werkgevers en werknemers zullen binnenkort met een gezamenlijke brief komen over het herstelbeleid, waarbij wordt gepleit om investerend uit de crisis te komen en geen bezuinigingen door te voeren. De brief gaat verder dan louter steun, maar richt zich op het herstel in de komende 2,5 jaar.
- Het is nodig te investeren in jongeren en in publieke sectoren; er is echt achterstallig onderhoud; ook voor en zonder Corona liepen we al achter.
- Er is ook een oplossing nodig voor het verdampen van het eigen vermogen van veel bedrijven. De investeringsagenda moet een maat groter; het Groeifonds zou niet 4 mld per jaar, maar 10 mld per jaar moeten investeren en het RFF biedt kansen. Nederland moet een ferm industriebeleid gaan voeren, waarbij een slag naar verduurzaming wordt gemaakt en de export wordt hersteld.
- Daarnaast moeten ook de structurele problemen worden aangepakt, waaronder de tweedeling op de arbeidsmarkt.
- Er is regie nodig op de ruimtelijke ontwikkeling, de stikstof crisis moet opgelost worden en er moet meer urgentie komen op de uitvoering van het klimaat akkoord.
- Ten aanzien van het vestigingsklimaat moet Nederland niet langer concurreren op fiscaal gebied, maar zich op andere terreinen echt onderscheiden, waaronder een goed opgeleide beroepsbevolking, goede scholen en goede infrastructuur.
- Tenslotte is het belangrijk dat de zorg het aan kan, en we voorkomen dat er bij een eventuele nieuwe golf weer een lockdown nodig is; een goede test infrastructuur en het vaccinatiebeleid zijn daarom cruciaal.

Verslag bijeenkomst gemeenten en provincies, d.d. 21 mei 2021

Aan de bijeenkomst namen deel de voorzitters van de VNG en het IPO en de burgemeesters van Amsterdam, Rotterdam en Leeuwarden

Tijdens de bijeenkomst kwamen de volgende onderwerpen aan de orde:

- herstel vergt goede interbestuurlijke verhoudingen en samenwerking (rust, reinheid, regelmaat)
- arbitrage jeugdzorg
- rapporten VNG, IPO en anderen (o.a. Metropoolregio Amsterdam) voor herstel- en transitiebeleid
- naar voren halen investeringen transitie ten behoeve van herstel, co-financiering RRF
- regionalisering met regie kabinet en versterking positie BZK
- tegengaan machtsongelijkheid en achterstanden
- voorstel herstelprogramma voor investeringen in achterstandswijken
- investeringen nodig in rechtsstaat (politie, OM, ZM)
- belang mobiliteit, ook voor woningbouw, zowel op korte als lange termijn
- energietransitie (sluiting kolencentrales, locatie waterstof, gasvrije wijken)
- investeringen nodig voor binnensteden, transformatie kantoren
- basis op (financiële) orde brengen, analyse lokale effecten voorafgaande aan grote operaties
- Groningen, Zeeland
- verbinding Randstad naar noorden en zuiden
- politieke cultuur
- nationale veiligheidsraad

Gesprek getroffen sectoren

d.d. vrijdag 21 mei

Deelnemers:

Jacco Vonhof	Voorzitter MKB-Nederland
Fons Jurgens	Efteling Lid RvB
Frank Claessens	Metaalsector / toeleverancier evenementen: Interal T.C. B.V.
Paul van Tilburg	Detailhandel: Van Tilburg Mode en Sport
Dirk Stans	Hoog technologisch / electronica: Managing Partner Eurocircuits N.V.
Mart Vergouwen	Beveiliging: I-Sec International Security
Martine de Knoop	Reisbranche: The Travel Club, bestuurslid ANVR
Robèr Willemsen	Voorzitter Koninklijke Horeca Nederland

Hoofdpunten:

- Het is goed dat het demissionaire kabinet naar de opgebouwde publieke schulden kijkt, maar dit is voor sommigen het topje van de ijsberg. Er zijn ook veel private schulden gemaakt bij bv. banken, toeleveranciers en huisbazen. Daarom is een integrale schuldenbenadering nodig, waarbij vooral tijd wordt geboden om deze schulden af te bouwen.
- Naast opgebouwde schulden is veel eigen vermogen verdampt.
- Afhankelijk van de sector zal het herstel 2-10 jaar gaan duren.
- Specifiek in de horeca speelt dat er nieuwkomers op de markt komen die schuldenvrij beginnen; dat leidt tot een ongelijk speelveld.
- In de reissector is een groot probleem dat veel aanbieders buiten de steunpakketten vallen (bv. zzp'ers). Ook is gebleken dat de Europese Richtlijn pakketreizen Europa heel nadelig uitpakt: alle verantwoordelijkheid in deze pandemie is bij de reissector gelegd, ook voor annuleringskosten en repatriëring. Dat moet echt anders.
- De hoog technologische industrie is de crisis in 2020 redelijk goed doorgekomen, maar de klap moet nog komen. Er is een groot gebrek aan grondstoffen, met levertijden tot maar liefst een jaar vanuit Azië en stijgende prijzen. Daarom moeten Nederland en Europa echt strategisch gaan nadenken over industrie beleid en het terughalen van de maakindustrie. Dit gaat ook om regelgeving en het creëren van een level playing field.
- In de beveiliging zijn door de Corona crisis zeer veel ontslagen gevallen het afgelopen jaar. Nu is de uitdaging om in korte tijd weer veel personeel aan te nemen, bv. voor Schiphol, en dat blijkt een uitdaging. Veel sectoren vissen nu in dezelfde vijver en flexibiliteit bij het weer inhuren van personeel is nodig, maar niet altijd mogelijk gezien de huidige wet- en regelgeving.
- In de sector van toeleveranciers van materiaal voor grote evenementen wordt pas vanaf volgend jaar een echt herstel verwacht en zal waarschijnlijk wel 10 jaar nodig zijn om de opgebouwde schulden terug te kunnen betalen.
- Ook de attractieparken zitten nog midden in de storm. Voor vorig jaar en dit jaar wordt een halvering van de omzet verwacht. Dit is vooral ten koste gegaan van investeringen in verduurzaming en vernieuwing en het ontwikkelen van personeel.

Gespreksverslag CPB, SCP en PBL

d.d. dinsdag 25 mei

In het gesprek hebben Dhr. Hasekamp (CPB), Dhr. Putters (SCP) en Dhr. Mommaas (PBL) met de informateur gesproken over de invulling van het herstel- en transitiebeleid. Daarbij kwamen de volgende aandachtspunten aan de orde:

- Het CPB stelt dat het vanuit macro economisch oogpunt niet zo makkelijk is te beantwoorden wat urgent is in het herstelbeleid. De cijfers lijken beter dan verwacht, de werkloosheid daalt en het aantal faillissementen is nog steeds zeer laag.
- Wat wel echt een probleem is, is de schuldensituatie van veel bedrijven, niet alleen publiek, maar ook privaat. Er zijn persoonlijke betalingsregelingen nodig, die moeten worden gekoppeld aan sanering. Ook ziet het CPB dat in het onderwijs en de zorg echt schade is opgelopen.
- Het PBL pleit – met verwijzing naar de PBL notitie “op weg naar toekomstbestendig herstel” – voor korte termijn maatregelen op de terreinen klimaat, stikstof en woningmarkt, waarbij de focus moet liggen op het gericht naar voren halen van investeringen, bijvoorbeeld op het thema elektriciteit en OV, en op *no regret* incidentele maatregelen, bv. de *no regret* voorstellen van de Commissie-van Geest op klimaat.
- Het SCP ziet brede welvaart als koepel voor het herstel- en transitiebeleid en pleit voor verbindingen tussen de korte en langere termijn. Er zijn daarbij 3 hoofdthema's die aandacht behoeven: onderwijs, arbeidsmarkt en het sociale domein. Daar doorheen loopt als een rode draad de noodzaak voor een betrouwbare overheid.
- Het SCP waarschuwt voor een te grote nadruk op de macro cijfers. Zo is de voorspelling dat de armoede de komende jaren zal stijgen, ondanks macro economisch herstel.
- De planbureau's pleiten voor een *mid term review* van het regeerakkoord na bijvoorbeeld 2 jaar. Er is wel een 4-jarig financieel kader nodig, maar gezien de grote mate van onzekerheid is het verstandig na 2 jaar te evalueren of dit kader aanpassing behoeft. Daarbij moet de herijking niet alleen financieel zijn, maar zich richten op alle indicatoren van brede welvaart.

Gesprekverslag thema duurzaamheid

d.d. 27 mei

Deelnemers:

1. Marjolein Demmers (directeur Natuur & Milieu)
2. Olof van der Gaag (directeur NVDE)
3. Marc van den Tweel (algemeen directeur Natuurmonumenten)
4. Maria van der Heijden (directeur-bestuurder MVO Nederland)
5. Marjan Minnesma (directeur Urgenda)
6. Annemieke Nijhof (algemeen directeur Deltares)
7. Annemarie Rakhorst (voorzitter van het bestuur Milieu Centraal)
8. Carolien Gehrels (Arcadis)

Hoofdpunten:

- Wat de deelnemers verbindt is het grote gevoel van urgentie. De focus in de politiek ligt te veel op wat haalbaar is, terwijl we leiderschap nodig hebben op wat nodig is; dat is niet altijd makkelijk, maar wel belangrijk. We hebben een overheid met lef nodig; een plan met een stevig uitvoeringsprogramma. De tijd van een klein beetje veranderen en hopen dat de technologie ons gaat helpen is voorbij; die strategie leidt keer op keer tot teleurstellingen.
- Er moeten steeds vaker via de rechter stappen worden afgedwongen, dat geeft een dubbel gevoel, als een pyrrusoverwinning. Toch staat Stichting Urgenda heel dichtbij verdere juridische stappen want er sinds de uitspraak in 2015 nog steeds niks gebeurd.
- De investeringen in Nederland leiden onder de onduidelijkheid en het gebrek aan daadkracht, omdat niet meer helder is voor grote investeerders welke sectoren in de toekomst blijven of gaan renderen.
- Het gaat niet alleen om publieke investeringen; er is veel privaat geld beschikbaar, dus er moet meer publiek-private samenwerking komen.
- Er zijn heel veel creatieve ideeën en plannen, gebruik die. Ook staat een enorm groot maatschappelijk middenveld klaar om te helpen.
- Dat Nederland planbureaus heeft, is een zegen, maar ze zoeken soms te veel naar zekerheden in een onzekere wereld. Je moet risico's durven nemen en vertrouwen hebben met een focus op doelen en ambities. Nu riskeren we "paralysis by analysis".
- Ga voor groen herstel uit de coronacrisis en zorg dat steun zich ook richt op verduurzaming.
- Verduurzaming leidt ook tot werkgelegenheid, maar er is wel omscholing nodig om aan de vraag naar arbeid te blijven voldoen. Er bestaat geen energietransitie zonder arbeidsmarkt transitie.
- De circulaire economie is cruciaal en er is een integrale benadering nodig, waarbij klimaat, stikstof en biodiversiteit aan elkaar worden gekoppeld.
- Het Versnellingsakkoord stikstofemissiereductie 2021 – 2030 is een compromis, maar wel een belangrijk en haalbaar compromis waarbij goede stappen gezet worden.

**Verslag bijeenkomst met vertegenwoordigers organisaties van en in relatie tot ouderen,
d.d. 27 mei 2021**

Aan de bijeenkomst namen deel vertegenwoordigers van de Koepel gepensioneerden, ANBO, KBO-PCOB, Landelijke Cliëntenraad, Raad van Ouderen/Beter Oud, Alzheimer Nederland, Patiëntenfederatie Nederland, NOOM

Tijdens de bijeenkomst kwamen de volgende onderwerpen aan de orde:

- aandacht voor uitwerking pensioenakkoord (o.a. indexering)
- betrekken van ouderen, ook bij wonen en bouwen
- steun voor mantelzorgers die zijn overbelast, opnieuw beginnen na pandemie/vaccineren
- participatie op arbeidsmarkt
- care (lokaal, o.a. fysio en huisarts) betrekken bij aanpak inhaalzorg, abonnementstarief
- preventie door leefstijl en stimuleren bewegen, ook door herinrichting openbare ruimte
- oudere migranten: communicatie zorg en vaccinatie, opleiding zorgpersoneel, hulp mantelzorgers
- woonfonds en woonvisie

Verslag bijeenkomst met vertegenwoordigers digitale sector, d.d. 28 mei 2021

Aan de bijeenkomst namen deel vertegenwoordigers van FME, NSOB, TU Delft, NLDigital, Waag Technology & Society, Dutch Digital Delta, Stichting Digitale Infrastructuur Nederland

Tijdens de bijeenkomst kwamen de volgende onderwerpen aan de orde:

- onzekerheid wereldhandelsverkeer
- budget voor innovatie en verdienvermogen
- curriculum en onderwijs scholen
- om- en bijscholing
- waardenkader/publieke normen bij digitale ontwikkeling en toepassing
- transparantie en overleg over conflicterende waarden
- rol overheid bij digitale snelweg, inclusief veiligheid/cyber security
- meerjarige benadering, 3% bbp voor innovatie
- digitaliseringstoets bij voorgenomen regelgeving

Verslag bijeenkomst met vertegenwoordigers uitvoeringsorganisaties, d.d. 11 juni 2021

Aan de bijeenkomst namen deel vertegenwoordigers van de Belastingdienst, Rijkswaterstaat, DUO, CBR en UWV

Tijdens de bijeenkomst kwamen de volgende onderwerpen aan de orde:

- belang tijdige uitvoeringstoets, onder meer bij ontwikkeling van beleid in het algemeen, de uitvoering van een nieuw regeerakkoord en moties en amendementen voordat deze in stemming worden gebracht
- moratorium/vereenvoudiging regelgeving, bijvoorbeeld door een opschoningsoperatie, met inbreng van de uitvoeringsorganisaties en ruimte voor de menselijke maat
- ruimte voor de z in zbo's en voor contacten tussen leiding zbo's en leden Tweede Kamer,
- ICT: (structurele) investeringen in mensen en middelen, basis op orde brengen
- positieve elementen van besluitvorming tijdens coronacrisis, o.a. snelle afstemming, handhaven